

Christer Ahlberger

den svenska staden – vinnare & förlorare

Christer Ahlberger

den svenska staden

– vinnare & förlorare

Riksantikvarieämbetet

Riksantikvarieämbetets förlag
Box 5405, 114 84 Stockholm
Tel. 08-5191 8000
Fax 08-5191 8083
www.raa.se
e-post: bocker@raa.se

Vinjettbild s. 6–7 Se bildtext s. 16.
Vinjettbild s. 24–25 Se bildtext s. 50.
Vinjettbild s. 52–53 Se bildtext s. 70.
Vinjettbild s. 90–91 Se bildtext s. 103.
Vinjettbild s. 114–115 Se bildtext s. 117.

Omslagsbilder Jönköping. Foto Jönköpings läns museum.
Helsingborg. Foto Helsingborgs museum.
Göteborg. Foto Christer Ahlberger.
Malmö. Foto Malmö museer.
Göteborg. Foto Kamerareportage.
Helsingborg. Foto Helsingborgs museum.

Redaktör Gunnel Friberg
Grafisk form Lottie Hallqvist/Graffoto AB
Repro Graffoto AB

© 2001 Författaren och Riksantikvarieämbetet

1:2

ISBN 91-7209-214-9

ISBN 978-91-7209-732-2 (PDF) 2016

Tryck Elanders Gummessons, Falköping 2003

© Bilderna i publikationen

Innehåll

Den svenska stadens upplösning ~6

- Stad och landsbygd i förändring ~9
- Kameral fiktion ~14
- Urbanisering ~17
- Regionala variationer ~21

Den traditionella staden 1800–1850 ~24

- Stagnation och tillväxt ~29
- Administration ~33
- Den slutna staden ~34
- Jordbruksstaden ~38
- Torget och borgerskapet ~41
- Fattigdomsbebyggelsen och folklivet ~47
- Snuskstaden ~49
- Aristokrativering ~50

Den nya staden 1850–1920 ~52

- Nya tätorter ~55
- Nya kommunallagar ~57
- Stadsplaner ~59
- Folk rörelsernas byggnader ~64
- Nya monument ~72
- Begynnande upplösning ~79
- Nya kommunikationer ~84
- Funktionellt stadsplanetänkande ~86

Folkhemsstaden 1920– ~90

- Inkorporeringar och stadsbildningar ~92
- Folkhemsbygge och funktionalism ~95
- Kommunreformer ~98
- Sanering och sönderfall ~99
- Massbilism ~105
- Syskonstäder ~108
- Expansion eller stagnation? ~111

Den slutna stadens återkomst ~114

Referenser ~119

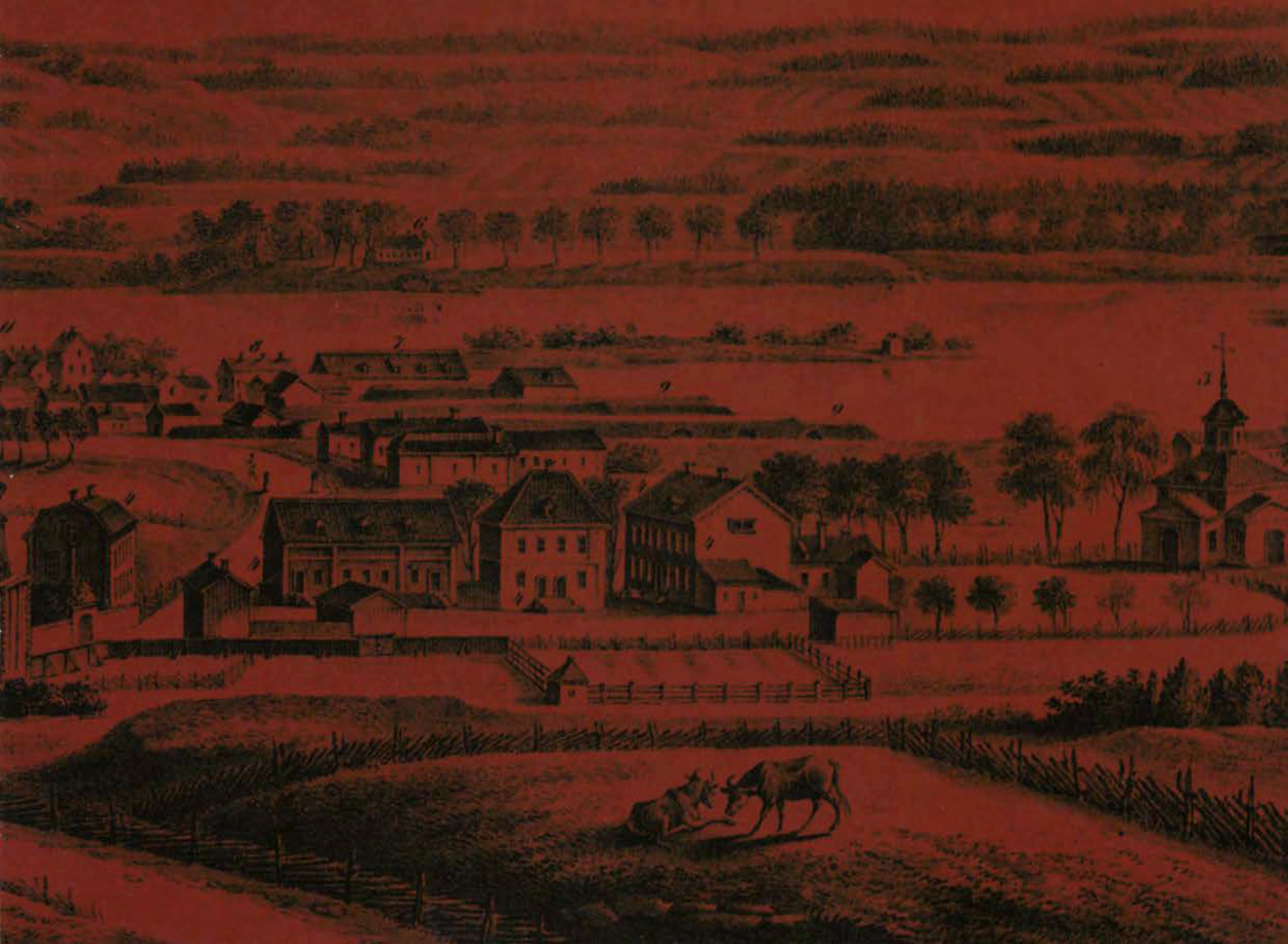
Noter ~124

Bilaga ~127

Den
svenska stadens
upplösning

SOM KULTURLANDSKAP

BETRAKTAT är staden ett koncentrat av långvarig mänsklig verksamhet som vi nu kan se spåren av. Dessa är ibland gåtfulla och komplexa avtryck av maktrelationer, ekonomiska överväganden och förväntningar. Olika stadsdelar och byggnader blir i denna mening kvarlevor från skilda tidsepoker. Staden blir en läsbar och sammansatt enhet där olika historiska stilar lever sida vid sida och bildar den totala stadsbilden. Husens utformning och placering kan ses som medvetna eller omedvetna symboler, inte sällan sådana som uttrycker status och makt. Ofta uppstår strider kring miljöns utformning. Speciellt tydligt blir engagemanget när det gäller stadskärnan, dvs. det rum som är stadens ansikte utåt och inåt.

Studiet av den svenska staden är ett ämne som innefattar i stort sett alla viktiga sociala, kulturella och ekonomiska aspekter av Sveriges historia. Särskilt gäller detta efter 1800-talets mitt, då städerna tog initiativet i samhällsutvecklingen. Det vi betraktar som det moderna samhällets framväxt hänger kort sagt intimt samman med städernas utveckling. Antalet böcker om svenska städer är – kanske därför inte så förvånande – mycket stort. Vad motiverar då ytterligare en volym? *Vad nytt kan tillföras?*

Den historiskt inriktade forskningen om svenska städer kan förenklat delas upp i tre traditioner, en konstvetenskaplig, en kulturvetenskaplig och en ekonomisk-demografisk. I den första gruppen finner man ämnen som arkitektur- och bebyggelsehistoria, i den andra sociologi, kulturgeografi och etnologi och i den tredje historiska discipliner. I den konstvetenskapliga traditionen har stadsplaner och arkitektur fått en framträdande plats. Livsmiljö och urbankultur har styrt frågeställningarna i den kulturvetenskapliga traditionen. Samhällsviktiga processer som befolkningsutveckling och industrialisering uppfattas som centrala för den historiska genren. Trots att ämnesområdena inom de olika disciplinerna överlappar varandra finns vanligen skarpa gränser mellan forskarna.

Den svenska stadens mest påtagliga förändring under de två senaste seklerna kan kort beskrivas som dess upplösning.¹ Vid 1800-talets början var skillnaden mellan stad och landsbygd tydlig. Inom stadens murar och staket, som underströk gränsen mot den kringliggande landsbygden, gällde särskilda juridiska och administrativa regler. Stadsbefolkningen dominerades av ett privilegierat borgerskap med andra livsvillkor än allmogen utanför stadens gränser. Skillnaden mellan stads- och landsbygdskultur var påfallande. Särskilt märkbara var

olikheterna i konsumtionsmönster, där stadsbor kunde särskiljas genom klädsel och matvanor.²

Idag, tvåhundra år senare, har den skarpa skillnaden försvunnit. Tullstaket och murar är – nästan undantagslöst – nerrivna och staden har inte längre en särskild jurisdiktion och administration. Stadsbefolkningen har flyttat ut till villa- eller betongförorter och urbaniserat landsbygden. Stora områden utanför de gamla städerna har tagits i anspråk för särskilda funktioner som bostäder eller industrier. Gränsen mellan stad och landsbygd har upplösts och stadsbilden har blivit alltmer diffus. Staden har upphört att existera som en fysiskt och administrativt avgränsad enhet. Idag finns inga städer!

Stad och landsbygd i förändring

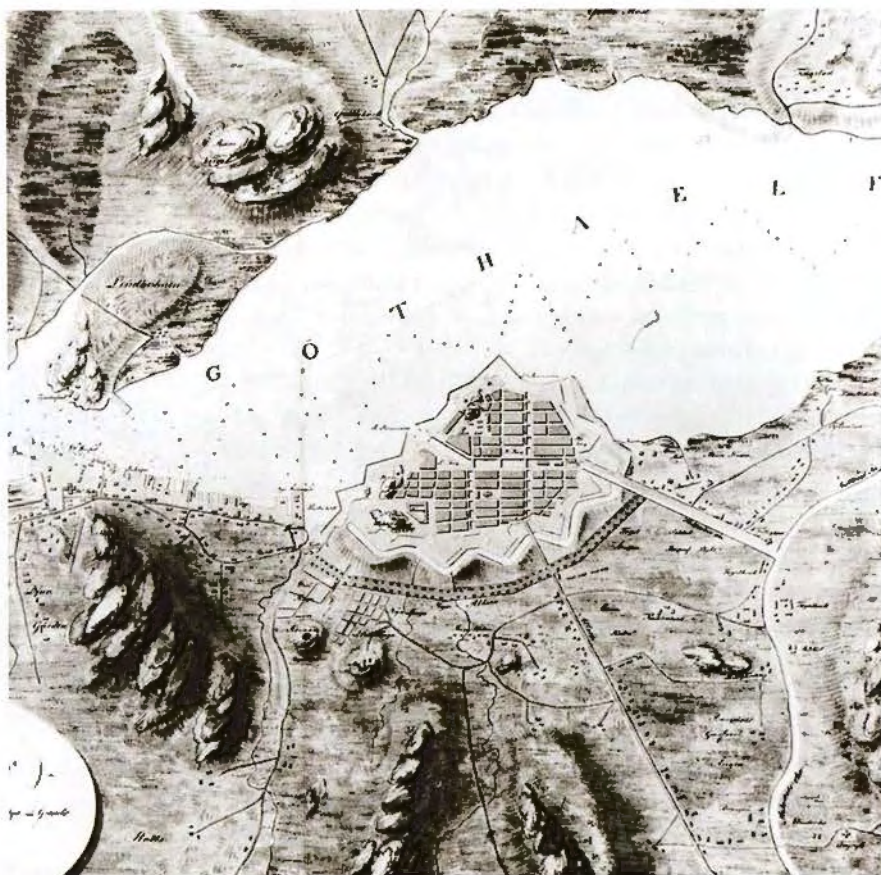
Stadens administrativa och formmässiga upplösning är en påtaglig process. Stadsgränsernas uppluckring, den alltmer kulturellt oenhetliga stadsbefolkningen, det administrativa stadsbegreppets försvinnande etc. är iakttagbara skeenden. Frågan om orsakerna till stadsupplösningen är av naturliga skäl mer komplicerad, och forskningen har visat ett ringa intresse för problemet.³ Arkitekturhistorikern Elias Cornell är en av de få forskarna som sökt ge en helhetsbild av stadsupplösningen och dess orsaker.⁴

Cornell menar att motsättningen mellan stad och landsbygd, före industrialiseringens genombrott, utgjorde den centrala drivkraften i samhällsutvecklingen.⁵ Som en konsekvens härav hävdar han att den förindustriella staden konstituerades av konflikten med den omgivande landsbygden. På motsvarande sätt styrdes utvecklingen på landsbygden av relationen till staden. Cornell menar vidare att motsättningen mellan stad och landsbygd skapade ”enheten av kulturen av stad och land”. Med denna formulering som vid första anblicken kan verka diffus, menar Cornell, såvitt jag förstår, att det förindustriella samhällets bestånd och utveckling styrdes av de antagonistiska motsättningarna mellan stad och landsbygd. Motsatsen mellan stad och landsbygd skapade alltså en enhet, den feodala samhällsformationen.

Enligt Cornell är stadstorget exempel på en plats där *enheten av kulturen av stad och land* ges en konkret gestaltning. Det var på stadstorget:

”*... som stadsborna varje vecka, kanske var dag, mötte lantborna, för att köpa av varann, för att sälja till varann. Där slog stadens fiskare, bönder, hantverkare och handelsmän upp sina stånd och bodar nästan lika ofta som landsbygdens folk. ... De som stod och sålde på torget var alltså både av stad och land och så var de som gick och köpte.”⁶*

Med den industriella omdaningen förändrades, enligt Cornell, relationen mel-

Vid början av 1800-talet var staden tät, tydlig och klart avgränsad mot landsbygden. I Göteborg blev detta särskilt påtagligt med befästningsvallar som en mur mot en vild och otämjd landsbygd. I fågelperspektiv blev staden som en ö i ett agrart hav. Staden reste sig åt ena sidan mot vatten och andra sidan mot åkrar (bilden till vänster och nedan).

Foto Göteborgs stadsmuseum.

År 2000 ser Göteborgs stadslandskap ut så här. Vägar, parker och byggnader breder ut sig i alla riktningar.

Foto Göteborgs byggnadskontor.

lan stad och landsbygd. Från att under den feodala samhällsformationen ha utgjort den grundläggande motsättningen kom utvecklingen både i staden och på landsbygden att styras av industrialiseringen och det kapitalistiska samhällssystemet. Eftersom staden inte längre konstituerades av motsättningen till landsbygden, upplöstes *enheten av kulturen av stad och land*.⁷ Relationen som tidigare styrte stadens och landsbygdens utveckling förändrades alltså, och industrialiseringen blev styrande för både stadens och landsbygdens utveckling. Industrialiseringen och frigörandet av samhällskrafterna befriade således stad och landsbygd från den tvångströja som tidigare begränsat dem. Stadens formmässiga och administrativa upplösning beror följaktligen på att industrialiseringen och kapitalismen bryter sönder *enheten av kulturen av stad och land*. Industrialismen ses som en historisk svallvåg som sköljt bort den gamla – förkapitalistiska – kulturen.

Förenklat kan man säga att upplösningen av gränsen mellan stad och landsbygd ledde till ett sönderfall av båda kategoriernas egenskaper.⁸ Inflyttningen till städerna och tillväxten av stadsbefolkningen medförde en "avurbanisering" av den specifika stadskulturen.⁹

Uppfattningen om industrialiseringen har haft stor betydelse för vår förståelse av den moderna stadens tillblivelse, och kopplingen mellan stadens upplösning och den industriella utvecklingen uppfattas som övertygande och har knappast ifrågasatts av forskare.

Man kan urskilja tre huvudfunktioner som påverkat stadsutvecklingen:

- *Handel och kommunikation*: handelsstad, järnvägsstad etc.
- *Produktion*: jordbruksstad, hantverksstad, industristad etc.
- *Administration och utbildning*: militärstad, sjukhusstad, residensstad, universitetsstad etc.

De flesta svenska städer har haft tyngdpunkten på *en* funktion, vilket satt spår i arkitekturen. I förvaltningsstäder som Vänersborg, Växjö och Härnösand är den administrativa rollen påtaglig i stadsbilden. Domkyrka, residens eller regemente ger dem en särprägel. På motsvarande sätt blir i industristäder som Borås och Norrköping fabriker och arbetarbostäder en dominerande del i stadsbilden. I en stad som Nässjö påverkas stadsbilden i hög grad av järnvägen.

Den tyske geografen Walter Christaller formulerade på 1930-talet den välkända centralortsteorin.¹⁰ Enligt denna är orter hierarkiskt ordnade efter förekomsten av centralfunktioner. På den högsta nivån finns städer med rikstäckande och på den lägsta orter med rent lokala funktioner. Staden fungerar i samklang med olika mindre centra i omlandet. Idén, som utsatts för mycket kritik, har dock visat sig livskraftig och utövar fortfarande ett starkt inflytande på den stadshistoriska forskningen. Flera forskare som inspirerats av Christaller söker förklara stadens utveckling som en följd av omlandets ekonomiska och befolkningsmässiga styrka.¹¹

Städer har perioder då deras näringsprofil och funktion ömsom skapar expan-

I Härnösand som präglas av administrativ verksamhet har residenset en utomordentligt stor betydelse för stadens arkitektoniska profil. Konungens befallningshavares bostad är imponant vid gränsen till den intilliggande landsbygden.

Foto Länsmuseet, Härnösand.

I Norrköping präglas stadens centrala delar av industribyggnader.

Foto Christer Ahlberger.

sion, ömsom stagnation. Detta fenomen har särskilt behandlats av historikern Lars Nilsson. Han menar att den *ojämna urbanutvecklingen* beror på att olika verksamheter och funktioner genomgår ett antal på varandra följande faser: introduktion, expansion, mognad, stagnation och tillbakagång.¹² Vid en given tidpunkt befinner sig olika samhällsfunktioner i olika faser i cykeln. De städer som rymmer expansiva verksamheter blir tillväxtcentra, medan städer som inte velat eller förmått attrahera sådana verksamheter istället stagnerar. När tiderna förändras och funktionerna mognar för att så småningom stagnera, drabbas städerna i motsvarande grad. Andra orter, som anpassat sig till nya villkor och dragit till sig nya verksamheter, tar vid. Dessa städer dras med i utvecklingen och blir tillväxtcentra.¹³

Statsmaktens verksamhet har haft stor betydelse för stadsutvecklingen. Järnvägsnätets utbyggnad medförde exempelvis att orter som Nässjö och Hässleholm kom till. Satsningen på högre utbildning har under de senaste decennierna gynnat universitetsstäder som Umeå och Uppsala. På motsvarande sätt stagnerar städer med tyngdpunkt på offentlig verksamhet, när statsmakter, landsting och kommuner sparar.

Städernas styrelser tycks ofta ha varit mest intresserade av statliga verksamheter, och attityderna till industriella etableringar har inte alltid varit odelat positiva. Detta är sannolikt en viktig förklaring till att vissa städer, särskilt äldre administrativa orter, stagnerat efter sekelskiftet, när industrin blivit en viktig tillväxtfaktor. Även om industrialiseringen naturligtvis haft stor betydelse för stadsutvecklingen är det ändå troligt att dess roll för hela stadsväsendet i ett 200-årigt perspektiv lätt överskattas.

Under de två senaste seklerna utkristalliserar sig fyra perioder med utgångspunkt från städernas viktigaste tillväxtfunktioner:

1800–1850 Jordbruk och administration.

1850–1910 Industri och kommunikation.

1910–1970 Industri och administration.

1970– Administration och utbildning.

Om man ser på hela stadssystemet, finns det vid sidan av industrialiseringen andra funktioner som under vissa perioder drivit utvecklingen framåt. Särskilt tydligt är detta kanske under senare decennier, när stadsupplösningen fortsatt i oförminskad takt. Då är det snarare utbildning och personliga utvecklingsmöjligheter än industriarbete som drar folk till tätorterna.

Kameral fiktion

Uppfattningen om industrialiseringens betydelsefulla roll för stadsupplösningen bygger på att det fanns en utvecklad arbetsfördelning mellan stad och landsbygd. I städerna förekom icke-agrara näringar som handel och hantverk medan på landsbygden fanns jordbruk och boskapskötsel. Enligt denna doktrin förde bönd-

erna sina överskottsprodukter till städernas marknader, där stadsinvånarna köpte produkterna. Därefter inhandlade eller bytte bönderna till sig konsumtions- och nödvändighetsvaror av stadens borgare.

Uppfattningen om arbetsfördelningen mellan stad och landsbygd har, trots många forskares invändningar, haft en påtaglig livskraft. Det finns flera förklaringar till detta. En är att det äldre stadsbegreppet bygger på en uppdelning av olika ekonomiska funktioner i staden och på landsbygden. Vissa grupper fick privilegium på exempelvis produktion och handel samtidigt som andra förbjöds att syssla med stadsnäringar. Landsköp, dvs. bondehandel på landsbygden, var således strängt förbjudet. Statsmakten föreställde sig, efter kontinentalt mönster, att landsbygdens invånare skulle ägna sig åt jordbruk (och ett fåtal andra näringar, t.ex. bergsbruk), medan städerna skulle vara centra för handel och hantverk. En konsekvens av detta blev att gränsen mellan stad och landsbygd uppfattades skarp och blev strängt reglerad och bevakad.

I verkligheten fanns stora överlappningar. På landsbygden tilläts viss produktion, så kallat lantverk. Socknarna hade tillstånd att utse särskilda sockenhantverkare. Mot slutet av 1700-talet, särskilt under Gustav III:s regim som kännetecknades av en begynnande liberalism, luckrades restriktionerna mot köpskap på landsbygden upp. Bland annat tilläts handel med spannmål, och ett antal friköpingar som inte lydde under en viss stads borgare inrättades.

Städernas handelsmän och hantverkare stod för en mindre del av landets handelsomsättning. I själva verket fanns en mycket omfattande hemindustri som organiserades av bönder. I stora områden som Sjuhäradsbygden, västra Småland och Dalarna var industriproduktionen en huvudnäring för landsbygdsbefolkningen. Vid sidan av hemindustrin fanns dessutom ett omfattande och välorganiserat distributionssystem med knallar och andra gårdsfarihandlare.¹⁴ Tyngdpunkten för handel och varuproduktion låg vid 1800-talets mitt fortfarande på landsbygden.¹⁵

På motsvarande sätt var jordbruket en viktig näring för stadsborgarna. I vissa städer var jordbruket till och med något av en huvudsyssla. Det kommersiella inslaget i detta stadsjordbruk var så omfattande att man för vissa städer kan tala om jordbruket som en borgerlig näring.¹⁶

Geografen John Frödin har hävdade att städernas borgare inte enbart var självförsörjande utan till och med uppträdde som konkurrenter till lantbefolkningen. Det förekom enligt Frödin att den borgerliga näringen inte var annat än en bisyssla och att burskapet endast fungerade som en fasad för ett hushåll med ren jordbrukskaraktär.¹⁷ Under 1800-talets första hälft var således lantmannanäringarna huvudinkomsten för många städer.¹⁸

Detta står onekligen i kontrast mot föreställningen om staden som centrum för handel och hantverk. Förklaringen till denna paradox kan ha sin utgångspunkt i något som kan kallas för ”den kamerala fiktionen”. Statsmakten och lagstiftarna besjälades av en ståndsideologi, där människor klassificerades efter olika funktioner. Dessa var sinsemellan exklusiva för varje stånd och överträ-

I Jönköping var de agrara näringarna påfallande liksom i de flesta andra städer. Foto Jönköpings läns museum.

delser beivrades. En bonde fick till exempel betala dryga böter om han ertapades med att sälja varor som han inte själv producerat. De olika ekonomiska grupperna bekräftades av ett utvecklat privilegiesystem. Att tänkandet dessutom genomsyrade skattesystemet medför att lejonparten av det bevarade källmaterialet, som står till historikernas förfogande, bekräftar fiktionen om arbetsfördelningen mellan stad och landsbygd. Det innebär att en stadsborgare som levde på jordbruket återfinns i källorna som "handelsman", medan en person utan burskapsprivilegier som levde på hemindustri benämns "bonde" i urkunderna. Sverige var glesbefolkat, och den arbetsfördelning som fanns mellan stad och landsbygd i det medeltida Flandern eller norra Italien kunde alltså bara uppnås på papperet i vårt land.¹⁹

Arbetsfördelningen mellan stad och landsbygd har förändrats under de senaste tvåhundra åren. Städer och tätorter har blivit alltmer specialiserade på varu- och tjänsteproduktion, medan landsbygden i allt högre grad avindustrialiserats och blivit råvarureserv och rekreationsområde. Vid 1900-talets mitt hade jordbruket blivit huvudnäring för landsbygdens befolkning och verksamheten hade

kommit att inskränkas till produktion av mat och råmaterial.²⁰ Man kan för-
enklat säga att de svenska bönderna "förbondeligats".

Förändrad arbetsfördelning mellan stad och landsbygd 1800–2000.

	1800	2000
Landsbygd	Jordbruk industri handel	Jordbruk
Stad	Jordbruk industri handel administration	Industri offentlig verksamhet handel

Den intensifierade arbetsfördelningen mellan stad och landsbygd medförde på motsvarande sätt, att stadsbefolkningen i allt högre grad sysselsatte sig med industriarbete, handel och administration. Man kan hävda att stadsbefolkningen blev alltmer stadsmässig. Jordbruket försvann alltså från städerna och koncentrerades till landsbygden samtidigt som varuproduktion och administration samlades i städerna.

Att de juridiska olikheterna mellan stad och landsbygd bryts ner kan ses som en följd av att en verklig skillnad uppstår, och statsmakternas krampaktiga försök att upprätthålla stadens särart blev helt enkelt överflödigt. Stad och landsbygd kunde bli *ett* i administrativt hänseende, när uppdelningen beträffande varuproduktionen förverkligats. Stadsupplösningen blir i detta perspektiv inte följden av att motsättningen mellan stad och landsbygd minskar utan snarare på grund av att skillnaderna ökar.

De förindustriella maktthavarna försökte alltså med lagstiftning och påbud åstadkomma en samhällelig arbetsuppdelning efter ett kontinentalt mönster. Då arbetsuppdelningen övergick från att vara fiktiv till att bli verklig, förvandlades det som tidigare varit ett skydd för stadsnäringarna till en hämsko. För att utvecklingen skulle kunna ta fart och städerna växa av sin nyvunna kraft krävdes att alla särregler för städerna nermonterades (vilket skedde genom 1862 års kommunallagar och 1864 års näringsfrihetsförordning). När utvecklingen slutligen bekräftat skillnaden mellan urban ekonomi och landsbygds-ekonomi behövdes inte längre någon fiktion av till exempel judiciell art angående arbetsuppdelningen mellan stad och landsbygd.

Urbanisering

Vid början av 1800-talet var enbart var tionde svensk stadsbo. Vad som sedan hände var en väldig omflyttning från landsbygd till städer och andra tätorter. Denna process gick i långsam takt fram till mitten av 1800-talet, därefter tar

städernas tillväxt fart. Från omkring 1880, då antalet invånare på landsbygden hade nått sin kulmen och efter det började sjunka, ökade städernas befolkning i allt högre takt.

Den enorma folkomflyttningen var emellertid en utdragen process; i själva verket dröjde det ända till senare delen av 1950-talet, innan majoriteten av Sveriges befolkning bodde i städer (diagram 1 och 2). Som en historiens ironi var det ungefär samtidigt som det traditionella stadsväsendet började avvecklas.

Diagram 1. **Andel stadsbefolkning i Sverige 1800–1960.**

Källa: Historisk statistik, I.

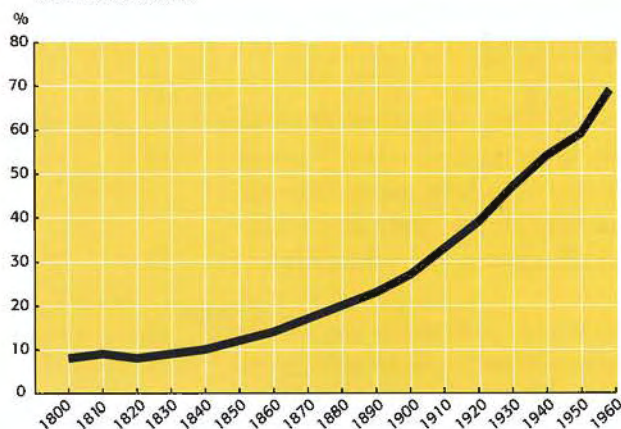
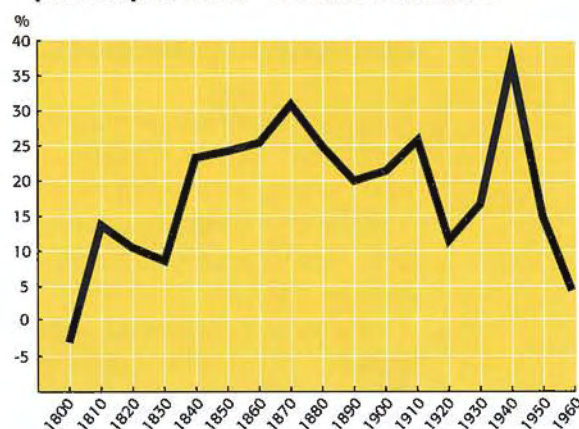

Diagram 2. **Procentuell ökning av antalet stadsinvånare per tioårsperiod 1800–1960.** Källa: Historisk statistik, I.

Diagrammen visar att första hälften av 1800-talet karakteriseras av svag befolkningsökning i städerna, därefter kommer en period med mycket stark tillväxt som slutar decennierna efter sekelskiftet. Den tredje och sista perioden uppvisar en något avmattad, men fortfarande stark, urbaniseringstakt med undantag av 1940-talet. Ser vi på städernas *befolkning* avtecknar sig alltså tre perioder:

1. Svag tillväxt 1800–1850.
2. Stark tillväxt 1850–1910.
3. Något svagare tillväxt 1910–1970, med undantag av 1940-talet.

Det finns en process som kan ses som en del av urbaniseringen och som samtidigt är en viktig faktor som medverkat till det traditionella stadsväsendets upplösning. Det är uppkomsten av en mycket stor tätortsbebyggelse utanför städerna. I hög grad rörde det sig om fabriksorter, både fabriksförstäder och lantliga industrisamhällen. I viss utsträckning hade Bergslagens bruk utgjort en föregångare till de senare. Andra viktiga tätortstyper var järnvägsknutpunkter och villaförstäder. Dessa nya tätorter samlades i administrativa hybrider, köpingar och municipalsamhällen. Tätorterna kom till i samband med 1862 års kommunal-

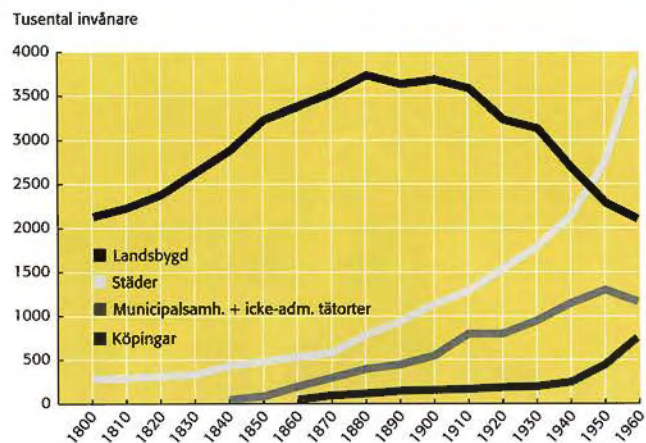
lagar och 1874 års stadsstadgor. Köpingen var en särskild kommuntyp, där städernas byggnads- och brandstadgor var obligatoriska, medan tillämpningen av övriga stadsstadgor var frivillig. I municipalsamhället tillämpades minst en av de fyra stadsstadgorna.

Vid sidan av köpingar och municipalsamhällen utvecklades dessutom en rad betydande tätorter som saknade administrativ särställning och ingick i olika *landskommuner*. Dit hörde bland annat Skutskär, Hofors, Grängesberg, Surahammar, Finspång, Sandviken, Fagersta, Hagfors och Domnarvet. Det har uppskattats att inte mindre än 572 000 människor bodde i denna typ av tätorter 1920.²¹ Det motsvarade ungefär var tionde svensk och var tredje stadsinvånare.

Mellanformernas – mellan stad och ren landsbygd – andel av rikets befolkning hade från 1850 ökat från någon enstaka procent till 15 procent 1920. Läger man samman befolkningen i alla städer, köpingar, municipalsamhällen och icke-administrativa tätorter bodde 1920 nästan varannan svensk i någon av dem.²²

Diagram 3. **Antal invånare i städer, köpingar, municipalsamhällen och icke-administrativa tätorter samt på landsbygd 1800–1960.**

Källa och beräkningsgrunder: Se bilagan, tabell 1.

I själva verket ökade befolkningen mer i de administrativa hybriderna än i städerna mellan 1890 och 1920, industrialiseringens mest intensiva fas. Detta medförde att många köpingar och municipalsamhällen hade ett invånarantal som vida översteg flera städer. År 1900 fanns det 27 städer vars befolkningsantal understeg 2 000, samtidigt som det fanns 38 orter utanför stadssystemet med betydligt fler än 2 000 invånare.²³ Att antalet industriarbetare ökade mer på landsbygden än i städerna under perioden talar onekligen för ett enkelt samband mellan urbanisering och industrialisering.²⁴

Den svenska industrialiseringen var alltså i hög grad en landsbygdsföreteelse.

Det beror visserligen på vad man menar med ”landsbygd”, men under alla omständigheter ägde den till stor del rum i orter som stod utanför stadsväsendet.

Även om industrins roll för stadstillväxten var påtaglig, bör den inte överkattas. Så sent som år 1900 fanns endast fyra städer där andelen fabriksarbetare utgjorde mer än 20 procent av befolkningen, nämligen Eskilstuna, Borås, Södertälje och Norrköping.²⁵ Städernas expansion under 1800-talets senare del berodde i stor utsträckning på ökad omfattning av de ”traditionella näringarna” som handel, hantverk och offentlig sektor. Historikern Elsa Lunander har visat att antalet hantverkare till och med ökade under den expansiva industrialiseringsfasen i Örebro.²⁶ Samma mönster kan ses i flera andra städer.²⁷

Herrljunga stationshus ligger centralt i samhället. Stationsinspektorn – stinsen – var en prominent person bland den lokala befolkningen. Foto Christer Ahlberger.

Regionala variationer

Det svenska stadsväsendet uppvisar tydliga regionala skillnader. Jag har delat in landet i fem regioner. *Syd* innefattar Skåne och Blekinge. *Väst* är ett omfattande område som sträcker sig från Halland och Bohuslän i väster till Kalmar län i öster.²⁸ *Bergslagen* upptar större delen av Mellansveriges inland (Närke, Dalarna och Värmland). *Öst* sträcker sig från Östergötland i söder till Gävleborg i norr.²⁹ *Nord* är den till ytan största regionen och omfattar Västernorrlands, Jämtlands, Västerbottens och Norrbottens län.

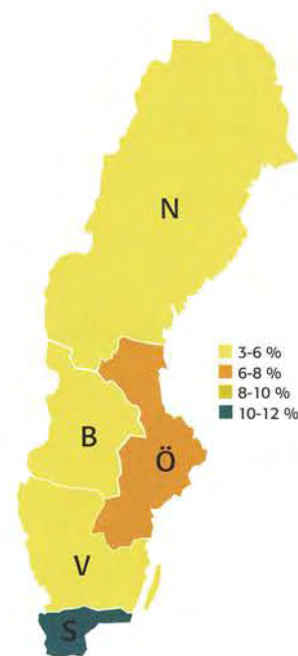
År 1800 fanns ett kvarlevande medeltida mönster med många tätt belägna städer i Östsverige och Skåne.³⁰ Andelen stadsinvånare varierade mycket mellan olika regioner. *Väst* (exkl. Göteborg) var det minst urbaniserade området, trots att Hallands städer räknades dit. Den låga urbaniseringsgraden (3,8 %), som kan spåras tillbaka till medeltiden, är påfallande. Den västsvenska regionens agrara karaktär framträder särskilt tydligt, när man beaktar att både *Nord* och *Bergslagen* hade en större andel stadsinvånare (5,8 resp. 4,4 %).

I regioner med hög urbaniseringsgrad som *Öst* och *Syd* tycks städerna också ha utövat en större påverkan på landsbygden. Ett tecken på detta är att lanthantverkare i *Öst* vid 1800-talets början har haft urbana hantverkarnamn (t.ex. Bergström, Södergren), medan deras yrkesbröder i *Väst* oftast hade lantliga patronymikon (sonnamn).³¹ Detta kan tolkas som ett utslag av tätare kontakter mellan stad och landsbygd i *Öst*. Där verkar också städernas hantverksskrån ha varit framgångsrika med att få kontroll över landsbygdens hantverkare, till skillnad från i *Väst*. Landsbygdens hantverkare blev mantalsskrivna som lanthantverkare i Östsverige, medan de registrerades som bönder, torpare och liknande i Västsverige. Lejonparten av hantverkarna på den västsvenska landsbygden döljer sig alltså i de agrara gruppernas yrkesstatistik. De västliga hantverkarnas ekonomiska verksamhet stod således i högre grad utanför städernas och statens kontroll.³²

I ett långsiktigt perspektiv kan man se städerna som punkter, varifrån statsmakten, och vissa med den förbundna instansen, utövade kontroll över landsbygden. Så har det gleasa stadsnätet i västra Sverige tolkats av bland andra professorn i arkeologi Hans Andersson.³³ Ett exempel är att

Karta 1.

Andel stadsbefolkning i olika regioner 1800. Källa: Se bilagan, tabell 2.

hemindustrin i Sjuhäradsbygden kontrollerades av bönder. Stadsköpmän, som dominerade den hemindustriella verksamheten i övriga Europa, stod helt vid sidan av den landsbygdsbaserade hemindustrin i *Väst*.³⁴

En hel del av de regionala skillnaderna i Sverige skulle alltså kunna beskrivas som skillnader mellan landsbygd och stad. Östsveriges mer urbana karaktär skulle då vara ett uttryck för stadens dominans över landsbygden, medan landsbygden i Västsverige på ett helt annat sätt lyckades hävda sin självständighet mot städerna och statsmakten. Det fanns en tydligare arbetsfördelning och ett större utbyte mellan stad och landsbygd i östra och södra Sverige. Skillnaden mellan det östsvenska och det västsvenska området framgår tydligt, de västsvenska städernas ekonomiska betydelse var mindre. Det ekonomiskt ”moderna” Norrköping med en markant arbetsuppdelning med omkringliggande landsbygd framträder tydligt som representativt för det östsvenska området. Detta behöver emellertid inte betyda att den samhällliga arbetsfördelningen var större i *Öst*. Det förefaller helt enkelt som om varuflödet i högre grad gick runt städerna i *Väst*.

Under perioden 1800 till 1850 förändrades den regionala fördelningen av stadsbefolkningen måttligt. Vid 1800-talets mitt finner vi högst andel stadsbor i de östra och södra delarna av landet.

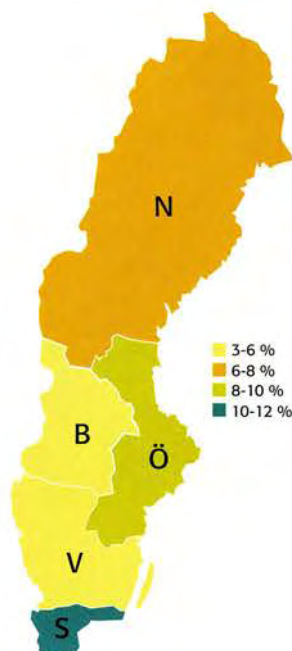
Under urbaniseringens kanske mest intensiva fas, 1850 till 1920, skedde vissa förändringar. I *Öst* och *Bergslagen* tredubblades andelen stadsinvånare. Den största ökningen av andelen stadsbor finner man i *Väst* och *Syd*, där andelen nästan fyrdubblades. I *Nord* ökade däremot andelen måttligt (från 6,0 till 13,3 %). Fortfarande är det emellertid tydligt att de mest urbaniserade områdena i Sverige ligger i de södra och östra delarna.

Om ökningen av andelen stadsinvånare stannat upp något i *Öst* under andra hälften av 1800-talet, tar den ordentlig fart under perioden 1920 till 1965. Medelstora städer i *Öst* visade en mycket stark tillväxt (Västerås, Linköping, Uppsala). Utan att gå närmare in på Sveriges industriella historia under perioden, kan man peka på att ett par av de medelstora städerna i *Öst* innehåller nya industrier, som i hög grad levererade till staten och i realiteten var skyddade för konkurrens (ASEA – kraftverk, SAAB – stridsflygplan). Den offentliga sektorn blev efter 1920, på ett sätt

Karta 2.

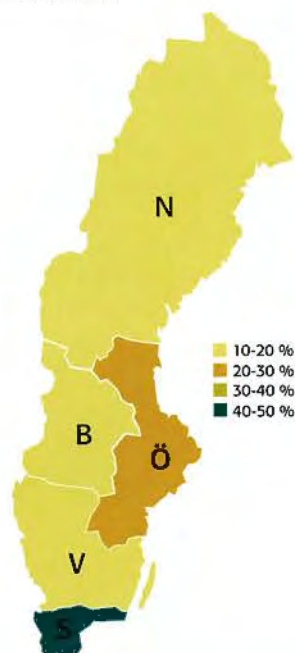
Andel stadsbefolkning i olika regioner 1850.

Källa: Se bilagan, tabell 3.

Karta 3. **Andel stadsbefolkning i olika regioner 1920.**

Källa: Se bilagan, tabell 4.

som erinrar om förhållandena under stormaktstiden, en faktor av stor betydelse för den regionala urbaniseringsprocessen i Sverige.

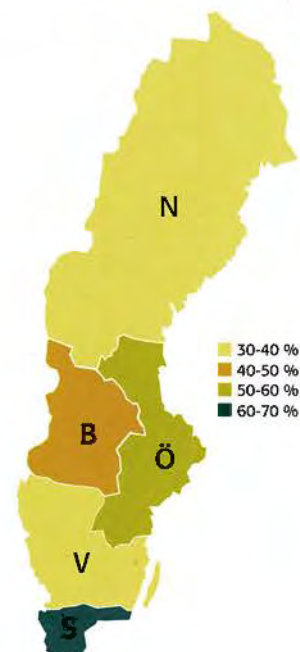
Karta 4 visar ett mönster där *Syd*, trots en minskad urbaniseringstakt, har den största andelen stadsbor. I *Väst* (exkl. Göteborg), *Nord* och *Bergslagen* har andelen stadsinvånare ännu inte nått över 50 % (38,2, 36,8 resp. 42,7 %). I de två förstnämnda regionerna har andelen inte ens passerat 40 %. *Syd* och i viss mån *Öst* (exkl. Stockholm) visar ett mer kontinentalt mönster (69,0 resp. 52,8 %).

Det är påfallande att stora delar av det industriella Sverige så sent som 1965 i ringa grad var urbaniserade. Siffrorna förstärker bilden av Sverige som ett land där städerna, relativt sett, varit små och svaga, medan landsbygden länge stått emot stadens kulturella och ekonomiska dominans. Detta gäller i hög grad de västra och norra delarna av vårt land. Det är också i dessa delar vi finner att industrialiseringen var ett landsbygdsfenomen.³⁵

Karta 4.

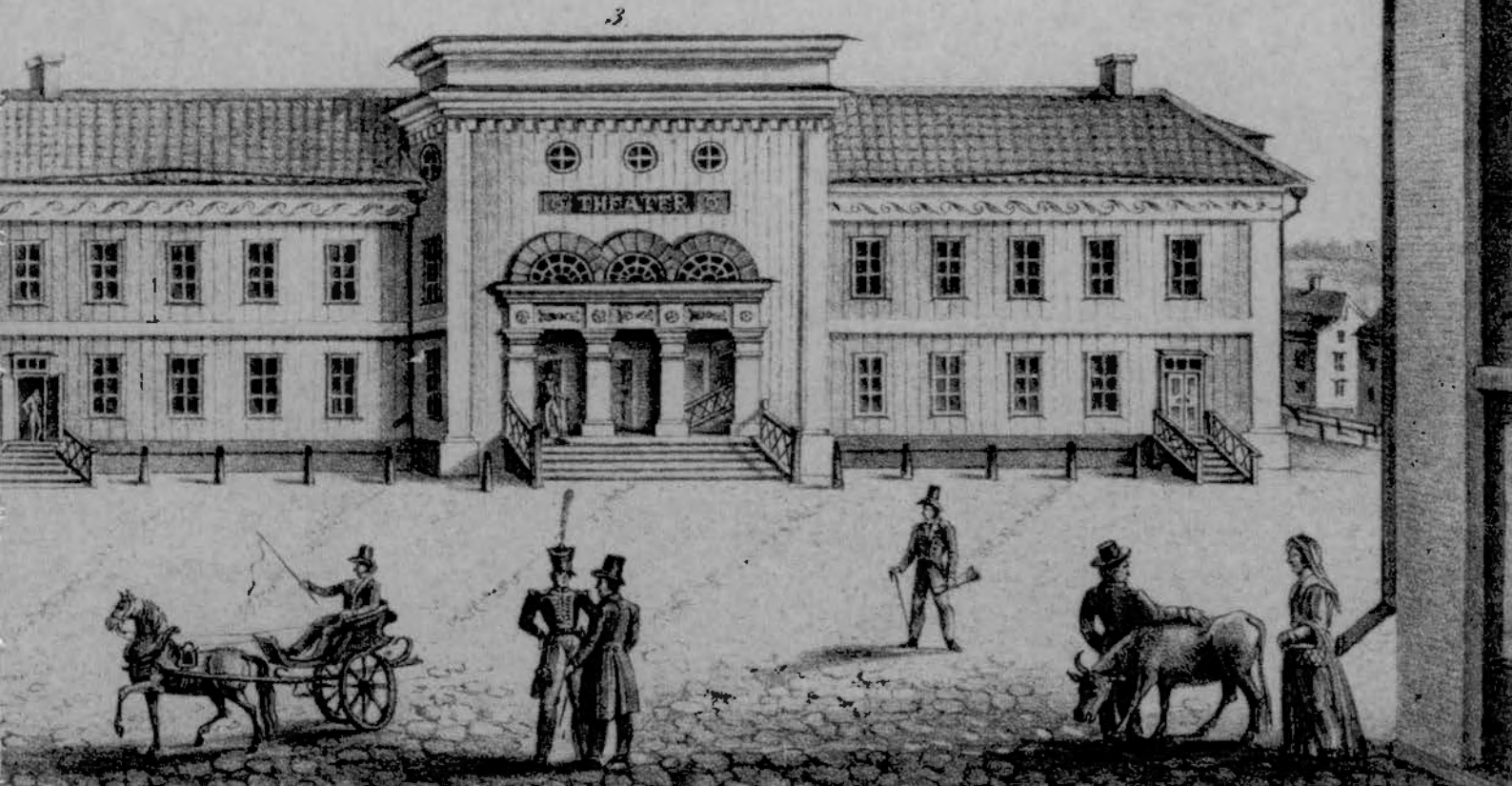
Andel stadsbefolkning i olika regioner 1965.

Källa: Se bilagan, tabell 5.

Den
traditionella staden
1800–1850

VID 1800-TALET

BÖRJAN fanns det 82 städer inom det nuvarande Sveriges gränser. De flesta var små, och endast tio procent av landets totala befolkning bodde i någon av dem. Stadsstrukturen skilde sig betydligt från hur den senare skulle bli. Med sina 75 000 invånare var Stockholm helt dominerande och ungefär sex gånger större än tvåan Göteborg, som hade knappt 13 000 invånare. Två städer var något mindre än Göteborg, nämligen Karlskrona och Norrköping. Övriga städer hade från ca 5 000 invånare och ner till Östersunds 150. De allra flesta städer hade mindre än tvåtusen invånare, bortåt hälften (36) hade mindre än tusen.

Påfallande är administrations- och garnisonsstädernas stora roll. Av de femton största städerna var tio residensstäder, och flera av dem hade dessutom garnisoner (Stockholm, Karlskrona, Landskrona, Göteborg och Malmö). Som helhet var det ett stadssystem, där städerna i hög grad var kontroll- och uppbördscentraler för den omgivande landsbygden. Statsmakternas inflytande på städernas storlek var betydande. Få städer, utom t.ex. Uddevalla, hade haft en spontan tillväxt. Uddevallas positiva utveckling under 1700-talets andra hälft kan troligen förklaras av sillfisket och handeln från Vänerområdet. Efter 1800 inleds en period av stagnation för staden. Denna berodde dels på sillfiskets tillbakagång, dels på att exportvarorna från Vänerområdet började transporteras via Göteborg genom den nyöppnade Trollhätte kanal.

Karlskrona 1800. En typisk "storstad" vid 1800-talets början. Administrativa och militära funktioner utgjorde grunden för staden.

Foto Blekinge Museum.

Uddevalla 1800 – en stad med spontan tillväxt. Stadsbilden var till skillnad från många andra städers inte präglad av "maktbyggnader". Staden karakteriserades snarare av industrier och fiske.

Foto Bohusläns museum.

De femton största städerna i Sverige 1800.

Antal invånare

Stockholm	75 517
Göteborg	12 804
Karlskrona	10 166
Norrköping	9 089
Gävle	5 410
Uppsala	5 105
Falun	4 791
Uddevalla	4 081
Malmö	3 962
Landskrona	3 827
Visby	3 730
Örebro	3 267
Kalmar	3 253
Karlshamn	3 170
Lund	3 086

Om man undersöker städernas storlek i förhållande till deras grundläggningsår, framgår att de medeltida dominerar över de senare anlagda städerna. Av de femton största städerna år 1800 var det bara Karlskrona och Karlshamn som tveklöst kan sägas ha grundlagts under perioden 1580-1680. Göteborg, grundad 1619, är något svårare att inordna, eftersom staden kan ses som en fortsättning på Lödöse/Nylöse. Även Falun, anlagd 1641, kan ses som fortsättningen på en medeltida stadsbildning. Under perioden 1680 till 1800 hade ingen ny stad grundats inom det nuvarande Sveriges gränser med undantag av Östersund som anlades 1786.

Utänför detta stadssystem fanns vid 1800-talets början fortfarande inga tätorter förutom ett dussintal köpingar.

Dessa utgjordes dels av lydköpingar, där bara en enda stads borgare hade rätt att driva handel, dels av friköpingar som var "öppna". De senare var till stor del en nyskapelse av Gustav III:s regim. Köpingarna var föga betydande. Enbart fyra av dem hade 1815 mer än femhundra invånare, nämligen Ronneby, Sölvesborg, Filipstad och Båstad.³⁶

Vad som fanns av icke-administrativa tätorter, dvs. spontant framvuxna tätorter i landsförsamlingar, är för denna tid dåligt kartlagt. Sannolikt var de liksom köpingarna mindre betydande. Det rörde sig om en del järnbruk och några förstäder runt de större städerna. Störst var troligen Karl Johans församling, dvs. Majorna, väster om Göteborg.

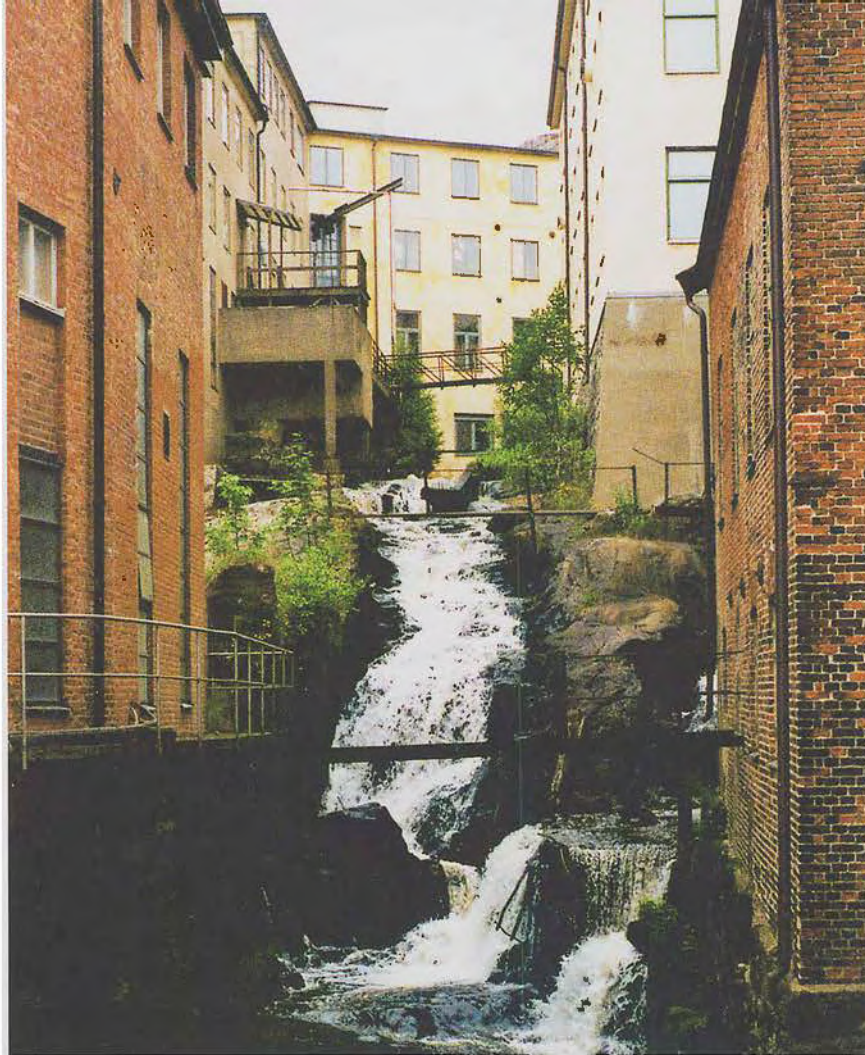
Stagnation och tillväxt

Om man ser på det svenska stadssystemet som helhet, förefaller 1800-talets första hälft ha präglats av stagnation. Andelen stadsinvånare ökade knappast. Städernas befolkning växte visserligen med 1 % per år, men det var i stort sett i samma takt som landsbygdens. Ännu 1850 bodde därför fortfarande endast var tionde svensk i en stad. Även under denna period förekom det minskning av antalet stadsinvånare; så skedde exempelvis under 1800-talets första decennium.

Under nämnda halvsekel fick endast fem orter stadsrättigheter: Borgholm 1816, Filipstad 1835, Sölvesborg 1835, Haparanda 1842 och Skellefteå 1845.

Industristadsdelen Gårda växte upp som en satellitstad till Göteborg. Landsbygden dominerade fortfarande vid sekelskiftet 1900 området mellan Gårda och stadskärnan i Göteborg. Foto Göteborgs stadsmuseum.

Runt fallet i Kvarnbyn (nuvarande Mölndals kommun) växte tidigt fram en tät bebyggelse av verkstäder och bostäder. Foto Christer Ahlberger.

För Filipstad och Sölvesborg handlade det om att få tillbaka gamla rättigheter. Antalet städer steg därmed från 82 till 87. Köpingarna var fortfarande obetydliga, bara tre köpingar hade över tusen invånare 1850 (Trelleborg, Döderhultsvik – nuvarande Oskarshamn och Ronneby). Ytterligare fyra hade mer än femhundra invånare. De icke-administrativa tätorterna är svåra att uppskatta. Bäst kända är de i Västsverige och Bergslagen, där man vid sidan av redan nämnda Majorna träffar på orter som Mölndal, Trollhättan, Lilla Edet och Kopparberg, dvs. lantliga industriorter, belägna mestadels vid vattenfall. Något efter mitten av 1800-talet har de icke-administrativa tätorternas invånarantal beräknats till ca 50 000, ungefär en tiondel av städernas totala folkmängd vid samma tid och betydligt högre än köpingarnas. Beräknar man köpingarnas folkmängd till ca 3 % av städernas, finner man att formerna mellan stad och landsbygd ännu strax efter 1800-talets mitt är ganska obetydliga, ca 10 % av stadsbefolkningen och 1 % av hela landets befolkning.³⁷

Bilden av ett stagnerande stadssystem måste vid närmare betraktande modifieras en smula. Här är Stockholms dominerande ställning viktig. Fram till mitten av 1800-talet befann sig huvudstaden i en lång stagnationsperiod som startat strax efter mitten av 1700-talet. Staden hade under perioden 1750-1850 svåra ekonomiska problem. Den svaga befolkningsutvecklingen berodde delvis på den oerhört höga dödligheten i staden. Särskilt i kåkstäderna på malmarna skördade tuberkulosen många liv. Stadens långvariga kris skapade en säregen, närmast fatalistisk fattigkultur. Nationalskalden Carl Michael Bellman – som själv dog i tuberkulos – har i sina visor skildrat denna apokalyptiska sinnestämning.

Bortser man från Stockholm, visar det sig att städerna i övrigt expanderade betydligt under 1800-talets första hälft, avsevärt snabbare än landsbygden gjorde.

Diagram 4. **Befolkningens tillväxt i städer och på landsbygd 1800–1850.** (Index 1800 = 100.) Källa: Nilsson 1992.

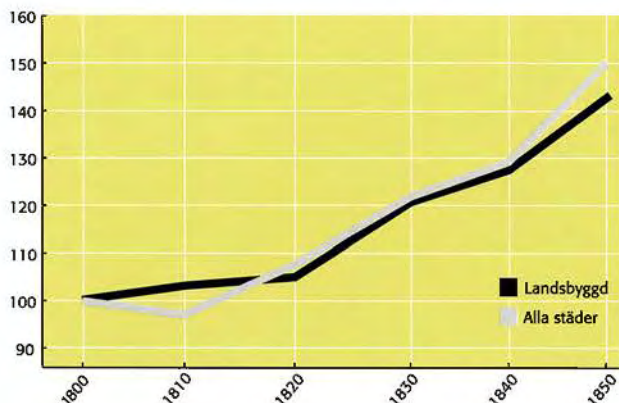
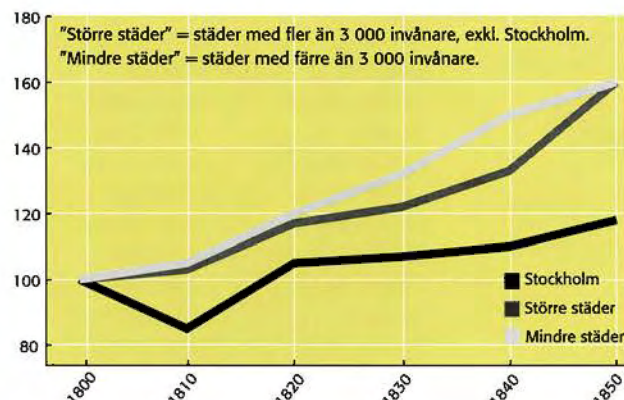

Diagram 5. **Befolkningens tillväxt i Stockholm, "större städer" och "mindre städer" 1800-1850.** (Index 1800 = 100.) Källa: Nilsson 1992.

Av diagrammen framgår hur Stockholms stagnation drar ner städernas totala tillväxt. Huvudstadens tillbakagång, parad med bland annat Göteborgs och Malmös expansion, leder till att stadssystemets struktur modifieras. Huvudstaden är 1850 inte längre sex gånger så stor som den näst största staden Göteborg utan bara drygt tre gånger större.

Vilka städer var det som expanderade snabbt? Under en stor del av perioden, 1800 till 1840, tycks de mindre städerna (färre än 3000 invånare år 1800) ha vuxit snabbare än de större. Efter 1840 skedde emellertid en utjämning av städernas invånarantal, och ser man på hela perioden är det svårt att se någon systematisk skillnad mellan medelstora och små städer. Att städerna närmast fördubblade invånarantalet mellan 1800 och 1850 tydde ändå på att något höll på att hända inom svenskt stadsväsende.

När man betraktar stadsutvecklingen i relation till olika funktioner, kan man möjligen skönja ett mönster. Vissa administrations- och garnisonsstäder som

Uppsala, Karlskrona och Falun stagnerar, medan en del syd- och västsvenska kuststäder som Göteborg, Halmstad, Helsingborg, Malmö och Ystad expanderar.³⁸ En förklaring till kuststädernas uppsving kan möjligen ha sin utgångspunkt i utvecklingen på landsbygden med uppkomsten av en köpkraftig hemmansägarklass och den begynnande exporten av spannmål.³⁹ Detta kan ha bidragit till den snabba utvecklingen av bland annat hamnstäder i Syd- och Västsverige. Under alla omständigheter har vi att göra med en process som är något av ett förstadium till Sveriges industrialisering väl värd att utforska närmare.

De femton största städerna i Sverige 1850.

Siffran efter namnet visar rangordningen 1800. Inom parentes ökningen i procent sedan 1800.

	Antal invånare
Stockholm 1	93 070 (23)
Göteborg 2	26 084 (104)
Norrköping 4	16 916 (86)
Karlskrona 3	14 097 (39)
Malmö 9	13 087 (230)
Gävle 5	9 261 (71)
Uppsala 6	6 952 (36)
Lund 15	6 709 (117)
Kalmar 13	6 634 (104)
Jönköping 16	6 008 (124)
Kristianstad 19	5 440 (130)
Linköping 17	5 240 (96)
Örebro 12	5 177 (58)
Ystad 18	5 089 (107)
Karlshamn 14	5 071 (60)

Den begynnande stadstillväxten strax före 1850 som påvisats av tidigare forskning har ibland förklarats med fabriksindustrins utveckling.⁴⁰ Emellertid är det tydligt att flera viktiga industristäder stagnerade. Det gällde särskilt Stockholm som i hög grad avindustrialiserades. Dessutom hade den verkliga industriella processen knappast startat före 1800-talets mitt, och det är osannolikt att det var tillgången på industriarbete som lockade folk till städerna.

Norrköping utgör härvid ett undantag. Norrköping var en renodlad industristad, trots det hade staden en hygglig befolkningsutveckling mellan 1800 och 1850. Den relativt positiva utvecklingen (från 9 089 till 16 916 invånare) berodde på textilindustrins expansion. Landshövdingen skrev i sin femårsrapport 1837 att det fanns 72 klädesfabriker i staden, vilka sysselsatte något över 2 000 arbetare. Enbart dessa fabriker sysselsatte omkring 12 % av befolkningen i Norrköping.⁴¹ Den industriella koncentrationen framgår vid jämförelse med en annan industristad, nämligen Borås. Här fanns 1860, dvs. tjugo år senare, totalt endast 165 industriarbetare, vilket motsvarade 5,6 % av befolkningen.⁴²

Värdet av Norrköpings klädestillverkning 1843 motsvarade hela rikets produktion av tackjärn det nämnda året, vilket understryker stadens industriella betydelse. Tillverkningen som uppgick till 410 000 alnar var avsedd för hemmamarknaden.⁴³ Staden hade vid 1800-talets mitt ersatt Stockholm som landets ledande industri- och textilstad. Under perioden 1816-1845 minskade Stockholms klädesproduktion med 60 % samtidigt som tillverkningen i det närmaste femdubblades i Norrköping.⁴⁴

Norrköping var alltså en av de få svenska städer som vid 1800-talets mitt kan sägas ha varit modern i den meningen att handel och industri var huvudnäringar. Samtidigt tycks Östergötlands slättbygd ha varit ett område med koncentration på jordbruk med få eller inga binärningar.

Administration

Vid sekelskiftet 1800 fanns i stort sett det traditionella stadsväsendets alla kännetecken kvar. I städerna dömde rådhusrätter (och i vissa kämnärsrätter), och på landsbygden häradsrätter. En del förändringar skedde under 1800-talets första hälft, då bland annat "lilla tullen" avskaffades 1810, och tullstaket eller befästningsmurar revs eller lämnades att förfalla. "Lilla tullen" inrättades 1622. Den var en inrikes tull på alla "ätliga, slitliga och förnötliga varor, som föras till torg eller marknad, eller föras till köpstad, där att förtäras, läggas eller utgivas". Näringsfrihetsförordningen 1846 tillät landsköp och lanthantverk, och handelsbodrar fick inrättas på längre avstånd än tre mil från städerna.

Städernas administration leddes fram till genomförandet av 1862 års kommunallagar av magistrater som till personsammansättning var identiska med rådhusrätter. Magistraten var en sorts Janusfigur med två skilda verksamhetsområden, den ena administrativ och den andra juridisk. Ledamöterna, rådmännen, bestod – som en följd av detta – av dels juridiskt utbildade tjänstemän, dels medlemmar av borgerskapet. Det var vanligt i de större städerna att man utsåg en borgmästare för varje funktion. Städer som Stockholm och Göteborg hade exempelvis två borgmästare. Dessa utsågs av Kungl. Maj:t efter förslag från borgerskapet.

Detta var en i grunden annorlunda organisation än landsbygdens. Där utgjordes domstolarna av häradsrätter med en häradshövding som ordförande, medan administrationen sköttes av en hierarki av kronofogdar, länsmän och fjärdingsmän.

Magistraterna, som sorterade direkt under länsstyrelserna, skulle i första hand förvalta och fördela stadens jordar, ta upp skatter, organisera stadens polisväsende och besluta om vilka personer som skulle ges burskap (dvs. rätt att idka handel eller hantverk). De burskapsägande grupper som vanligen förekom var handlande och hantverkare. I vissa städer kunde dock personer med andra yrken ges burskap. I handelsstaden Göteborg accepterades exempelvis skeppare som borgare.

Rådhuset i Lidköping. Den särpräglade byggnaden är en prototyp till ett av Magnus Gabriel De la Gardies jaktstlott. Betydelsen av städernas rådhus bekräftades vanligen genom att rådhuset uppfördes vid stadens huvudtorg. I vissa fall som i Lidköping placerades rådhuset inte bara vid torget utan på torget i stadens mittpunkt. Foto Vänermuseet.

Magistraten sammanträdde regelbundet i stadens *rådhus*. Att både stadens och statens makt samlades i byggnaden medförde att rådhuset blev ett naturligt nav i stadens politiska och sociala liv. Därför uppfördes vanligen rådhuset vid stadens centrala torg. I några få fall byggdes rådhuset inte bara vid torget utan mitt på, vilket förstärkte den symboliska funktionen som stadens mittpunkt. Ett exempel på detta är rådhuset i Lidköping.

Den slutna staden

Vid 1800-talets början fanns det två typer av städer. Det var dels *medeltidsstäderna*, dels *de anlagda städerna* (huvudsakligen grundade på 1600-talet).

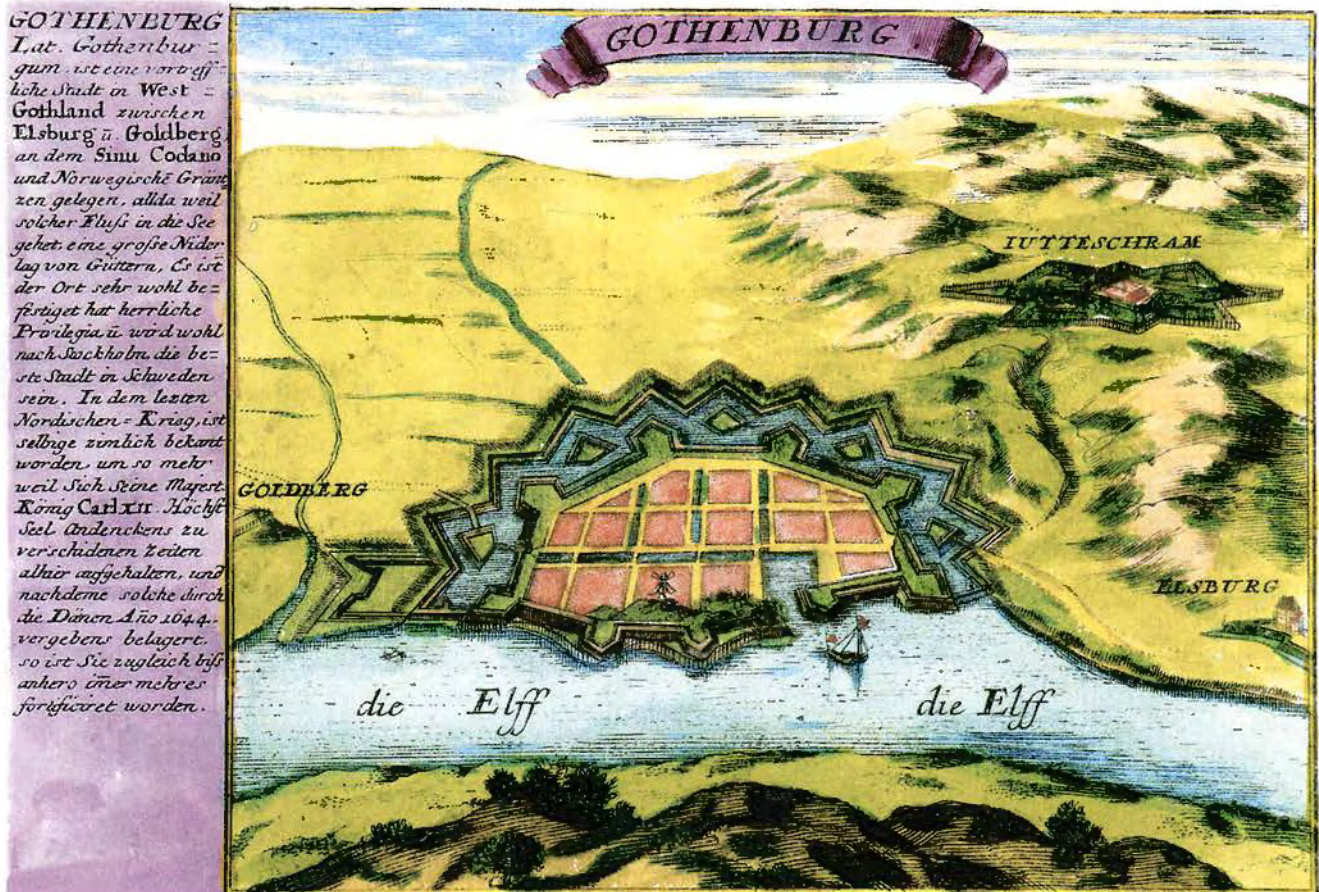
Medeltidsstäderna – som Visby och Lund – hade ett irreguljärt gatunät och en osymmetrisk stadsbild. De bestod av ett till synes oordnat virrvarr av gator, kvarter och gränder som följde topografien, vilket förstärkte den oregelbundna stadsbild.

De anlagda städerna hade däremot en symmetrisk stadsplan och ett rätvinkligt gatunät. Eftersom dessa städer vanligtvis byggdes på tidigare oexploaterad mark, kunde man resa staden från grunden utan att ta hänsyn till den äldre bebyggelsen. Göteborg, Karlskrona och Landskrona, som är exempel på denna stadstyp, hade ett rätvinkligt gatunät och en symmetrisk stadsbild.

Några få städer – som Kalmar – hade både en medeltida, oregelrad del (runt slottet) och en anlagd, regelbunden stadsdel (Kvarnholmen).

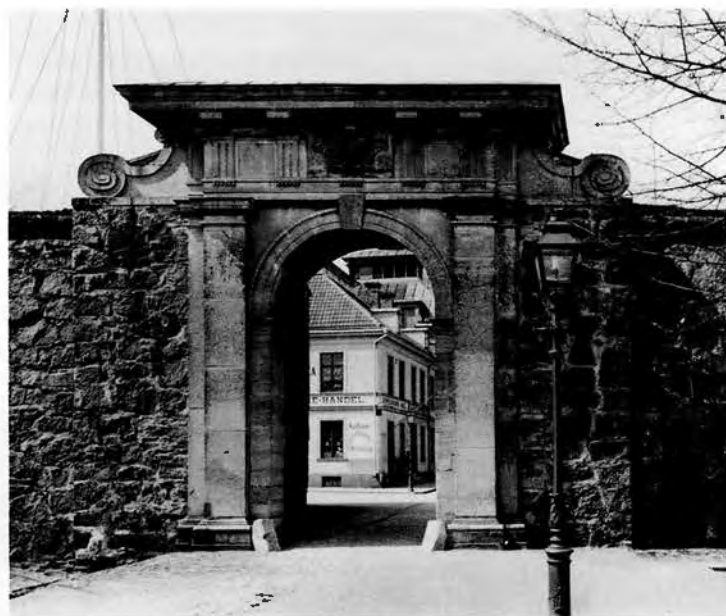
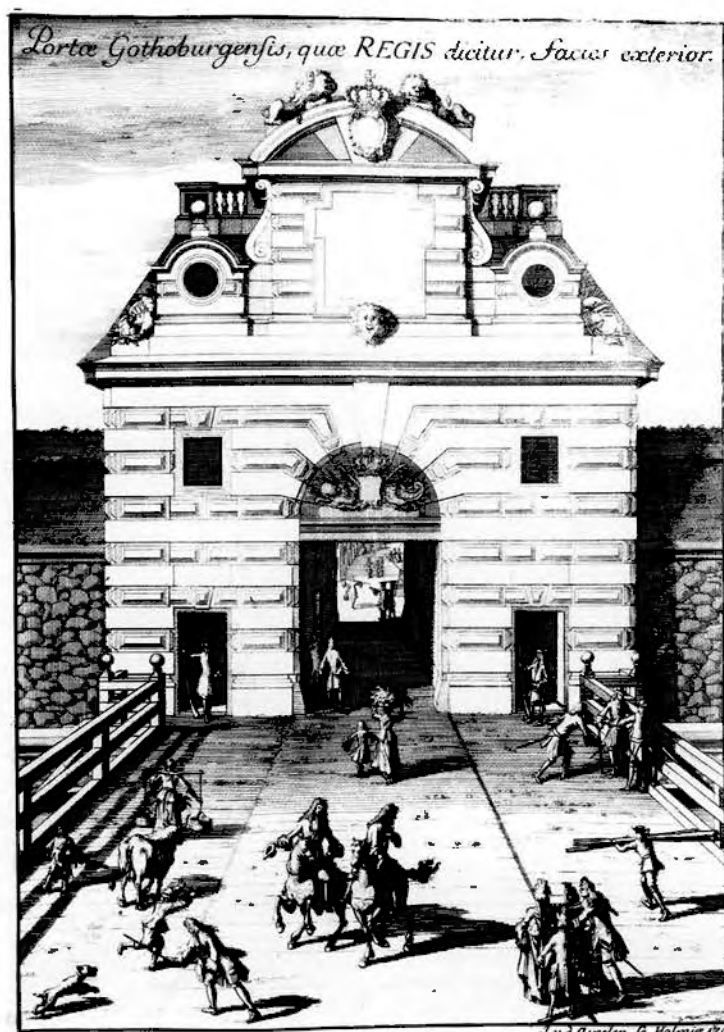
Det rätvinkliga och funktionella stadsplaneidealet dominerade stadsbyggnadet fram till slutet av 1800-talet. Från början av 1600-talet till 1800-talets mitt sökte statsmakten att ersätta de äldre medeltidsstädernas oregelbundna stadsbild. Trots att ett stort antal rätvinkliga stadsplaner upprättades skedde vanligtvis inga ombyggnader. Planerna var helt enkelt för dyra att genomföra. Först i samband med någon av de många stadsbränderna återuppfördes stadsdelarna enligt det nya rutnätsmönstret.

Göteborgs stadsplan. Göteborg var en av de första städerna som fick den schackmönstrade renässansplanens form. Foto Göteborgs stadsmuseum.

Kronans energiska stadsbyggande under 1600-talet hade bland annat syftat till att ge bättre förutsättningar för kontroll av handel och beskattning av befolkningen. Grundandet av Borås 1621 är ett tydligt exempel; statens syfte med staden var att kontrollera och beskatta den omfattande bondehandeln i södra Sjuhäradsbygden. Under stora delar av 1600-talet var den uttalade politiken att i så stor utsträckning som möjligt basera statsfinanserna på tullar, t.ex. "lilla tullen", och konsumtionsskatter. Tullarna togs upp vid städernas gränser av en särskild tullorganisation. Fysiskt manifesterades detta av tullstaket, befästningsvallar eller murar. Vid stadsportharna fanns tullstationer, något som på många håll lever kvar i form av namn på öppna platser, t.ex. Skanstull, Roslagstull etc.

Den förindustriella stadens fysiska gestaltning bestämdes i hög grad av vilka sociala grupper som bebodde dess delar. Det vanligaste mönstret var att ju

Stadsportharna var ofta påkostade byggnadsverk. De skulle markera gränsen mellan stad och landsbygd. Kungsporten i Göteborg (till vänster) och Kavaljeren i Kalmar (ovan).

Foto Göteborgs stadsmuseum och Kalmar läns museum.

högre social ställning, desto mer central bostad. Således var överhetspersoner som biskopar och rådmän tillsammans med ledande handelsmän ofta bosatta invid det centrala Stortorget. I en zon kring detta centrum hade hantverkarna sina kombinerade bostäder och verkstäder. I en tredje zon, som låg utanför de andra, bodde de utfattiga och undanträngda.⁴⁵

Den sista kategorin av fattiga hantverkare och arbetare hade ingen möjlighet att konkurrera om bostäderna i centrum. Visserligen var det många som hade sina arbetsplatser där, men billigast möjliga tomtmark i städernas utkanter var en nödvändighet för proletärerna. När den inre tullen och tullstaketet avskaffades 1810, fick städerna större expansionsmöjligheter. Emellertid kom bebyggelsen att företrädesvis samlas vid in- och utfartsvägarna, där den inte konkurrerade med stadsborgarnas jordbruksverksamhet. Småfolksstråken utvecklades således inte koncentriskt kring centrum utan längs in- och utfartsvägarna. Inga nya gator behövde heller anläggas.

Ytterligare ett karaktärsdrag för den förindustriella staden var att det ibland fanns lantegendomar i anslutning till den (särskilt kända är landerierna utanför

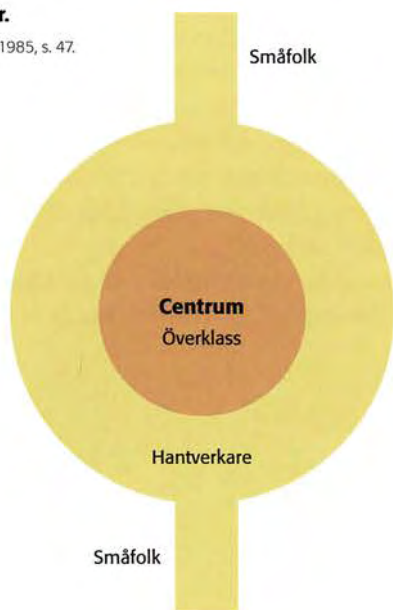
Den "oändligt" långa Storgatan i Ulricehamn är ett exempel på hur en långsträckt gata utgör stadens viktiga "ryggmärg". Foto Christer Ahlberger.

Göteborg). Dessa lantegendomar ägdes av staden och arrenderades, ofta på förmånliga villkor, av förmögna stadsborgare. De användes dels för lantbruk, dels för sommarboende. Under vissa perioder pendlade man till staden.

Med de tre områdena – överklassens, hantverkarnas och småfolkets – kan den tidiga 1800-talsstaden tecknas enligt följande modell.

Sociala stadsmiljöer.

Källa: Bearbetning av Améen 1985, s. 47.

Jordbruksstaden

Under 1800-talets första hälft hade städer med agrara funktioner ofta en positiv befolkningsutveckling. Det kan synas paradoxalt att jordbruket var betydelsefullt för stadsutvecklingen. Inte desto mindre var denna verksamhet sannolikt något av en huvudnäring för många av småstädernas borgare före 1800-talets mitt.

Skara är ett exempel på jordbrukets stora betydelse för en stad före mitten av 1800-talet. Befolkningen ökade mellan 1800 och 1850 med 126 %, från 826 till 1 866 invånare. Denna expansion framstår som helt oförklarlig, om man inte tar hänsyn till utvecklingen inom jordbruket. Från 1805 till 1852 ökade stadens åkerareal tre och en halv gång, från 345 till 1 226 tunnland.

Städerna omgavs vanligen av intensivt odlade åkrar och vidsträckta betesmarker, vilket naturligtvis påverkade livet i staden. Eftersom jordbruket i många fall var en viktig näring, tenderade många köpmän att lägga mycket energi på bruket av jorden. Landshövdingarna klagade också i sina femårsberättelser över borgarnas bristande intresse för stadsmannanäringarna. Ett exempel ges i 1833 års landshövdingeberättelse från Hallands län. Där hävdas att stadsborna var:

” ... lika mycket jordbrukare som näringsidkare. ... Lantmannen kan således icke i städerna påräkna någon synnerlig avsättning av sina produkter; då å landet finnes de nödvändigaste gärningsmän, varda ej heller stadens hantverkare, utom färgare anlitade av allmogen. – Föga eller intet utbyte av produkter och tillverkningar äger således rum mellan lantmannen och stadsboen, vadan all rörelse i denna del är hämmad.”⁴⁶

Stadsmiljöerna hade länge en påtagligt lantlig karaktär. För borgerskapet var jordbruket i realiteten ofta en huvudsyssla, trots att det på papperet ägnade sig åt handel och hantverk. Bilderna visar två vyer från Åmål.

Foto K. Axberg och L.F. Gustafsson, Åmåls kommunarkiv.

Stadsmiljön präglades alltså mer av komockor och bråkande får än av fabrikers skorstenar och maskinbuller. Det finns många ögonvittnesskildringar som bekräftar denna bild. Professor C.F. Fallén berättar t.ex. hur Lund såg ut vid slutet av 1700-talet.

” Den till staden hörande jorden var ännu odelad och kallades fäladsmark, på vilken man såg hela stadens boskapshjord under tutning i vallhorn utdrivas, redan tidigt om sommarmorgnarna, till besvär för den ovane som sov utåt gatan där detta tåg framskred. Hemdrivning vid middagstid, åter en utdrivning och slutligen hemdrivning till aftonen ökade ingalunda gatornas snygghet, även så litet som de ej sällan kringstrykande svinkreaturen.”⁴⁷

Exempel på den lantliga karaktären finns att hämta från nästan varje svensk stad ännu vid 1800-talets mitt. Här väljs den lilla staden Åmål i Dalsland som illustration. Stadens borgerskap odlade vid 1800-talets mitt inte mindre än 2 860 tunnland jord, och spannmål var vid sidan av skogs- och järnprodukter den viktigaste varan som skeppades ut från stadens hamn till Göteborg.⁴⁸ Åmålsbon Harald Dahlgren beskriver i sina memoarer från 1900-talets början stadens utseende ett halvt sekel tidigare.

” Nog hade [staden] en del välbyggda hus och vackra partier, särskilt kring Gamla torget. Men så fanns det också en hel del skjul och ruckel och små torftiga boningshus med svinstior och ladugårdar inne på tomterna. Dränering, renhållning och belysning voro naturligtvis efter nutida begrepp primitiva. I det hela var nog Åmål, såsom Tegnér ... lär ha skrivit 'en usel bondbby, uslare än själva Växjö'.”⁴⁹

I boken *Tusen år i trädgården* av Maria Flinck ges exempel från Strängnäs på jordbrukets betydelse för stadsborgarna. Hon menar att det många gånger var jordbruket man levde av och andra arbeten gav extrainkomster. På 1700-talet kritiserades ofta stadsböndernas spannmålsodlingar för att de konkurrerade med lantböndernas. Under 1800-talet började stadsborgarna i större utsträckning odla trädgårdsprodukter och potatis. Potatisodling för avsalu blev en särskilt omfattande näring för borgarna i Strängnäs. Huvuddelen av potatisen såldes i Stockholm eller på torgdagarna i Eskilstuna.⁵⁰

Under andra hälften av 1800-talet upphörde efterhand borgerskapets jordbruk. Först slutade ämbetsmännen och handlarna, medan hantverkarna fortsatte ytterligare en tid.⁵¹

Torget och borgerskapet

Stadsbilden i centrum präglades alltså vid sidan av handelsmännens gårdar av kronans olika kontrollfunktioner. Residenset, domkyrkan och rådhuset liksom rådmännens bostäder låg i närheten av eller alldeles invid det centrala torget. De ofta påkostade och iögonenfallande byggnaderna dominerade stadsbilden och bekräftade den lokala och centrala makten.

Kyrkan utgjorde vid sidan av rådhuset den mest framträdande byggnaden i stadens centrum. Eftersom kyrkornas arkitektur och utseende avspeglade stadens välmåga och makt, hade kyrkorna en tendens att bli högre, större och mer kostsamma än vad stadsinvånarna mäktade med. Borgerskapet ville gärna visa upp dessa dyrbara satsningar. Därför uppfördes de ofta på den mest centrala platsen, nämligen – i direkt anslutning till stadens nav – vid Stortorget. I vissa fall byggdes kyrkan på en höjd i närheten av centrum. Kyrkans centrala roll i stadsbilden var särskilt påfallande i stiftsstäder som Växjö och Härnösand.

I städer som Växjö, Uppsala, Härnösand och Vänersborg kom också de betydande administrativa funktionerna att särskilt manifesteras i arkitekturen.

Vid det lilla kullerstenslagda torget i Ulricehamn utgör rådhuset den mest iögonenfallande byggnaden. Rådhuset är för invånarna ett uttryck för lag och makt.

Foto Christer Ahlberger.

Skara domkyrka.
Domkyrkan präglar
stadsbilden i
stiftsstäderna.
Foto Christer Ahlberger.

Åmål. Runt torget samlades de byggnader som representerade de mest prestigefyllda samhällsfunktionerna. Där finns rådhus och hotell. Där finns förnäma hus och även stora handelsträdgårdar. Foto Åmåls kommunarkiv.

Vid torget sköttes huvuddelen av utbytet av varor mellan stads- och landsbygdsbefolkningen. Eftersom arbetsfördelningen mellan stad och landsbygd fortfarande vid 1800-talets början var svagt utvecklad, var också utbytet litet. Vissa importvaror som salt och kolonialvaror var bönderna tvungna att köpa i staden. Den mer regelbundna handeln skedde vid de veckovisa torgdagarna. Dessa fick under 1800-talets senare del allt större betydelse på fjärrmarknadernas bekostnad. Med torghandeln kan man säga att den svenska stadsgården skapades.

Med den statliga överheten konkurrerade de ledande handelsmännen och hantverkarna om de prestigefyllda platserna vid Stortorget. I en liten landsortsstad som Åmål syntes uppdelningen tydligt genom att handelsmännen höll till på torgets västra del, hantverkarna på den norra och rådmännen på den östra och södra delen.

Vid sidan av de regelbundna torgdagarna hölls de större årstidsbundna marknaderna. Vintermarknad hölls oftast i januari eller februari. Då salufördes i första hand kött från vinterslakten, därav det vanligt förekommande namnet

Kotorget i Åmål vid 1800-talets slut visar en annan tid, då torgen hade andra funktioner än att vara platser för stånd med olika varor eller som numera oftast vara parkeringsplatser. Foto Åmåls kommunarkiv.

”fläskmarknad”. I juni eller juli hölls sommarknaden. Vid denna mindre viktiga marknad var det stadsköpmännens kramvaror befolkningen inhandlade.

Den ekonomiskt sett viktigaste marknaden var sannolikt höstmarknaden. Denna marknad hade två huvudsyften. Det ena var handel med kreatur och det andra var handel med arbetskraft. Kreaturshandeln skedde vid ett särskilt torg, ofta kallat ko-, kreaturs- eller oxtorget. Man handlade inte som vid vintermarknaden med köttet utan med avkomman. Djurbesättningarna måste regelbundet förnyas för att inavel skulle undvikas.

Månadskiftet oktober-november, Mickelsmäss, var den tid då tjänstgöringen för pigor och drängar löpte ut. Enligt legostadgan skulle tjänstefolket vara ledigt sista veckan i oktober. Denna frivecka syftade till att göra det möjligt att förnya eller bryta kontraktet med husbönderna. De pigor och drängar som var missnöjda med sina arbetsgivare hade då möjlighet att söka sig till nya husbönder. Dessa pig- och drängmarknader tedde sig ofta snarlika kreatursmarknaderna vid kotorget. Pigorna och drängarna vandrade fram och tillbaka

så att stadens och landsbygdens husbönder kunde värdera arbetskraften före anställningen. Samtidigt gav detta tjänstefolket möjligheter att undvika elaka och ogina husbönder. Enligt en sagesman från Mo socken utanför Åmål brukade flickorna ”gå fram och tillbaka på gatorna på eftermiddagen, så det var bra tillfällen att komma till tals med dem som önskade tjänare”.⁵²

Av stadens burskapsägande borgare utgjorde de främsta handelsmännen en överhet. De var både förmedlare av kolonialvaror från fjärran länder och mellanhänder för livsmedel, trä- och järnvaror. Handelsverksamheten var ett privilegium för burskapsägande stadsbor, och handelsmännens gårdar och hus håll var ofta större ju närmare centrum de låg.

Byggnaderna i anslutning till marknadstorget anpassades till köpenskapens behov. Handelsboden i en byggnad vid torget omfattade vanligen ett av bottenvåningens större rum med luckor eller en port mot torget eller huvudgatan. Affären var försedd med en disk, och varulagret placerades på både vägghyllor och golv. Bakom butiken låg bodkammaren med handelsmannens skrivpulp, kassakistan och boddrängens sovplats. Handelsmannens bostad var ofta inrymd i övervåningen med utsikt över stadens torg eller huvudgata, medan ekonomitrymmena grupperades mot innergården.

Handelsmännen hade inte ett självklart överläge gentemot landsbygdsbefolkningen. Mathias Solberg beskriver hur det till exempel kunde gå till i Ystad vid 1700-talets slut:

” På handlarnas gårdar trängdes åkdon av alla slag. Hästarna ställdes in i handlarens stall, bönder och bondmoror träffade vänner och bekanta, hälsade och pratade, medan handlarens drängar drog undan deras vagnar, bar in spannmålssäckar i magasinerna och lyfte djurkroppar och burar med höns, gäss och ankor ur vagnarna. Bönderna själva vattnade sina hästar vid pumphon på gården och bar in fodersäckar till dem i stallet. Handlarens egna höns och kalkoner sprätte i hästspillningen på gården, duvor kuttrade på takåsarna och en bandhund skällde och slet i sin kedja.

Sedan bonden och hans mora kört in genom den rymliga porten in på gården, brukade de först gå in och hälsa på handlarens kontor, han rörde vid mössan – som han behöll på – skrapade med foten i golvet, tog handlaren i hand och tackade för senast. Hon hälsade på liknande sätt men neg istället för att skrapa med foten. ‘Jag har en tunna råg och en tunna korn, vad ger ni mig för det?’

– Som allmänt pris i staden, kom och ta en sup!

– Jag tackar, det kan behövas. Låt drängen ta in säcken och mäta upp. Så tar bonden en sup eller två, kanske bondmoran följer exemplet,

*och så stoppar bonden sin pipa med tobak ur handlarens tobakskardus, dricker ett glas öl och slutligen blir båda bjudna på mat med öl till. Sedan går båda två ut i staden, gör några uppköp hos hantverkarna, träffar bekanta, går kanske med in på krogen och kommer slutligen tillbaka till handelsgården igen. Där bjuds bonden åter på brännvin och öl, röker en pipa medan han gör upp med handlaren och samtidigt köper – under vederbörligt prutande – vad han behöver i dennes handelsbod. Mot kvällen är det dags att fara hem igen.”*⁵³

Denna skildring från Ystad vid 1700-talets slut gällde sannolikt för de flesta städer. En situation i Jönköping hundra år senare skiljer sig inte särskilt mycket från den i Ystad enligt följande beskrivning:

” De större firmorna hade inrättat sig för att ta emot kunderna från landet. På gården hade man stall för deras hästar. Befanns konkurrensen svår, hände det att man på torgdagarnas morgon sände ut bodbiträdena till stadens infartsvägar med uppdrag att hjälpa bönderna tillrätta. Den första hjälpen bestod då i att föra ekipaget till den egna butikens stall. Bakom butiken fanns en kammare. Den användes som lagerutrymme för olika varor, men där var också mottagning för landsbygds kunderna, som gärna undfågnades med ett glas picardon, innan affärerna gjordes upp. ... Ibland fungerade handelsmannen också som bankir, hos vilken bönderna satte in sina pengar, då de sålt kreatur eller spannmål. Det gick även an att få låna pengar för inköp av kreatur och annat.”⁵⁴

Hantverkarna tillhörde visserligen borgerskapet men hade vanligen en sämre ekonomisk ställning än handelsmännen. Medan handelshuset ofta hade huvudingång och salubod mot torget eller huvudgatan, kom man in till hantverkarens verkstad genom en gårdspport. Verkstaden vette mot gården, där hantverkaren tog emot sin kundkrets. Stallar och lador upptog en stor plats inne bland gårdshuset, eftersom jordbruk var vanligt förekommande.

Hantverksgården var liksom handelsgården en funktionell enhet av arbetsplats och bostad. På grund av de stora skillnaderna i arbetsprocesserna mellan olika yrken blev hantverkarnas gårdar mindre enhetliga än handelsmännens. Liksom handelsmännen hade sin personal boende på gården hade hantverkarnas gesäller och läropojkar kost och logi hos mästarna. I vissa fall förekom särskilda gesällkammare, men det var också vanligt att arbetarna fick bo i verkstäderna.

En orsak till de svenska hantverkarnas relativt ringa ekonomiska resurser var att man i stor utsträckning endast hade stadsbefolkningen som kunder. I vårt

land, särskilt i västra och norra delen, hade landsbygdsbefolkningen omfattande slöjdverksamhet. I många fall konkurrerade dessutom landsbygdens förläggare och knallar med stadens hantverkare och handelsmän. I denna konkurrens drog stadens näringsidkare oftast det kortaste strået.

Fattigdomsbebyggelsen och folklivet

I stadens utkanter, särskilt längs in- och utfartslederna, samlades en brokig skara människor. Det var exempelvis utfattiga änkor och handikappade som drog sig fram på tiggeri. I småfolksstråket bodde hantverkare som inte hade burskap och inte kunde betala den dyra hyran inne i staden. I området bodde dessutom ofta daglönare som arbetade inne i staden. Husen var av förklarliga skäl mindre påkostade, och de sanitära förhållandena var för det mesta urusla. Många av dessa miljöer dokumenterades. Det elände som vi kan se på gamla fotografier har vi svårt för att föreställa oss.

Kåkbebyggelse omkring 1900 framför det pampiga skolhuset Norra Real i Stockholm. De små torftiga husen vittnar om att livet här var en hård kamp för tillvaron. Foto Stockholms stadsmuseum.

Rådhuset och gästgiveriet spelar en betydande roll för stadens folkliv. Efter-
som rådhusrättens förhandlingar protokollfördes, kan man med hjälp av dessa
protokoll få en inträngande bild av livet i staden. Rådhusrätten sammanträdde
betydligt oftare än landsbygdens häradsrätt. Medan städernas domstolar hade
möten minst en gång i veckan, inskränktes häradsrätternas sessioner till två-tre
gångar per år. Att det dessutom var närmare till rådhuset än till tingsplatsen kan
sannolikt förklara varför antalet processer var betydligt fler i städerna.⁵⁵

Protokollen ger en skarp bild av vardagslivet, därför att många av de mål som
togs upp behandlade tvister som idag inte skulle tas upp i en rättegång. En stor
del av målen gällde tomtgränser, förrymda svin, okvädinsord och liknande.
Majoriteten av stadens befolkning blev därmed inblandad som svarande, kär-
ande eller vittnen i de många rättegångsförhandlingarna. Under veckorna ut-
vecklades en febril aktivitet för att övertyga vittnen att agera i olika processer.
Många våldshandlingar och ärekränkingsmål var ofta orsakade av oenighet
om domslut i tidigare processer.

De många småtvister som togs upp tyder på att rådstugans sammanträden
användes som ett sätt att offentliggöra motsättningar. Genom att driva triviala
mål som främst var kopplade till heder kunde en farlig upptrappning med hämnd-
aktioner och rena vendettor undvikas. Rådhusförhandlingarna var inte bara en
viktig juridisk process utan en levande institution för det sociala livet.⁵⁶ Följ-
ande träffande karikatyrer av deltagare i rådhuspektaklet gjordes av en nota-
rie vid ett sammanträde i rådhuset i Åmål i mars 1877.

Protokollen från rådhusrättsförhandlingar
ger endast den formella sidan av den
dramatik som ofta utspelades under rätte-
gångarna. Karikatyrerna återger de pregnanta
fysionomier som kunde beskådas en gång
1888. Ur Göteborgs landsarkiv.

Snuskstaden

De urusla sanitära förhållandena i den förindustriella staden har med skräckblandad förtjusning behandlats av ett flertal författare. Ur den stora mängd historiska skildringar av stadsmiljöer som finns för perioden 1800 till 1850 skall här presenteras några. Det första exemplet är en beskrivning av 1820-talets Uppsala av författaren Carl Wilhelm Böttiger:

” Staden var på den tiden långt ifrån så vacker och välbyggd som den sedan har blivit. Utom akademiens byggnader funnos ytterst få stenhus. Kojor med torvtak omväxlande med höga rödfärgade trähus, de flesta uppförda till studentkaserner. ... Inga planteringar, inga promenader, varken utmed åstranden eller utanför tullarna.”⁵⁷

I det andra exemplet säger stadshistorikern A.U. Isberg följande om Malmö- iternas bristande renlighet:

” Somligstädes hade stadsinvånarna för sed att kasta all orenlighet och avskräde från sina hushåll ut på gårdarna eller på gatorna eller i gränderna framför sina hus och lät alltsammans ligga där, till dess den gemena stanken från de ständigt växande sophögarna föranledde klagomål från grannarnas sida och magistratens inskridande.”⁵⁸

Det tredje exemplet är professor P.G. Cederskjölds till Svenska Läkaresällskapet avgivna memorial som beskriver Stockholm i början av 1800-talet:

” Luften på vars renhet hälsa och liv så väsentligt bero, är alltför mycket uppblandad med osunda ångor, icke blott ifrån de stora, genom fyllning med gödsel och all annat slags orenlighet, tillkonstlade träsken, såsom Klara-sjön, Fatburs-sjön, Nybro-viken, fordom farbara, men nu till ett stinkande dike förvandlade kanaler; utan även ifrån de ofantliga upplagen av gödsel och annan orenlighet i stadens mest besökta trakter till exempel vid Munkbron, Kornhamn, nya Kungsholmsbron och Nybron ...”⁵⁹

De enskilda stadsledningarna bestämde själva före 1869 års hälsovårdsstadga om renhållningen och brydde sig sällan om hur det såg ut på gårdarna.⁶⁰ Sopor, matrester och djuravföring ”prydde” städernas gårdar. Människornas avföring samlades vanligen i gropar på gården. I dessa bökade svinen med förkärlek.⁶¹ Även utanför gårdarna – på gatan – kunde sopor och avföring samlas i högar. Dessa kunde bli så stora att de blev ett hinder för framkomligheten. Först då fanns anledning att forsla bort dem.⁶² Stadens dofter var starka och påträngande.

Jönköpings Stortorg med teatern vill förmedla en ny och mer sofistikerad stadskultur som innebar teaterbesök och civiliserad samvaro. Foto Kungliga biblioteket.

Aristokratisering

Industrialiseringens roll för stadsutvecklingen under 1800-talets första hälft bör sannolikt tonas ner. Det var inte i första hand inom industrin utan snarare inom jordbruks- och tjänstesektorn det skapades arbetstillfällen.

Städer tycks i allmänhet ha haft en stor inflyttning av ofrälse ståndspersoner under första delen av 1800-talet. Detta gällde även små och oansenliga städer som Ulricehamn, Åmål och Alingsås. I 1825 års befolkningsredovisning påpekar prästerna i de tre nämnda städerna att folkökningen berodde på att särskilt ståndspersoner flyttat in till staden.⁶³ Väl att märka är att detta skedde utan att det fanns residens, domkyrka eller annan förvaltningsverksamhet i dessa städer. En möjlig förklaring kan vara att tjänstemän och militärer vid 1800-talets ingång fick rätt att hyra ut sina boställen för att istället bosätta sig i staden.

Ekonomhistorikern Bengt Berglund visar att präster, lärare, officerare och andra tjänstemän utgjorde närmare en femtedel av Jönköpings befolkning vid 1800-talets början. Antalet tjänstemän ökade under första hälften av 1800-talet.⁶⁴ Att Jönköping mer än fördubblade sin folkmängd mellan 1800 och 1850 berodde till stor del på att tjänstemän och ståndspersoner flyttade in till staden med sina hushåll.

Inflyttningen av ståndspersoner påverkade välståndet och arbetstillfällena ökade. I landshövdingeberättelsen för Jönköpings län från 1830 hävdades att människor lockades till staden, eftersom den tycktes erbjuda bättre försörjningsmöjligheter än landsbygden. Landshövdingen menade att:

”... tilloppet av människor är stort och stor är personalen av ämbets- och tjänstemän i den här residerande Göta hovrätt, vilkas, såväl som de vid länsstyrelsen anställda funktionärernas löner och sportler ... icke stanna länge inomhus utan utspridas stundeligen på stadens torg samt i dess handelsbodas och verkstäder.”⁶⁵

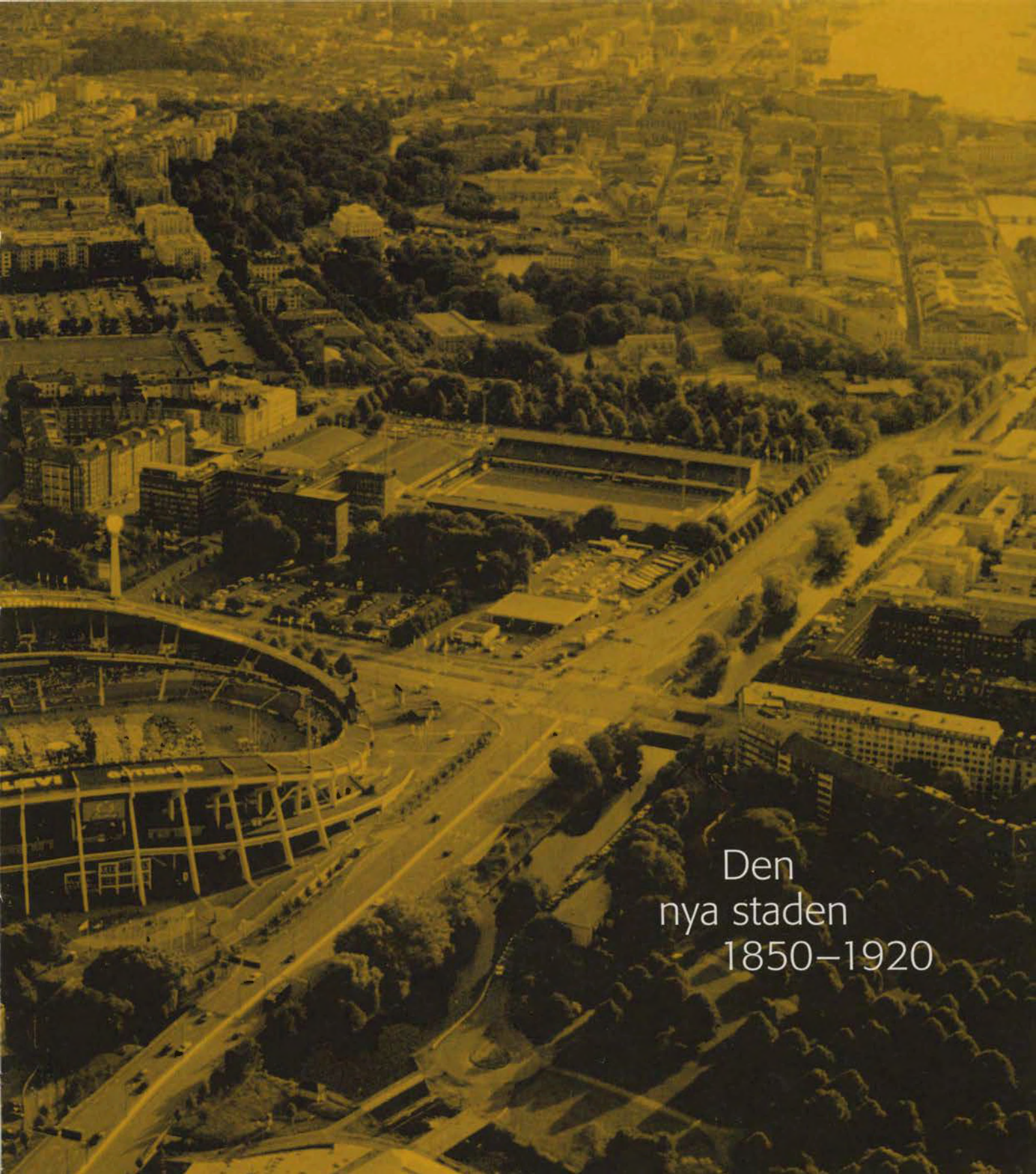
Städernas sociala sammansättning förändrades genom inflyttningen av ståndspersoner. En ny, mer socialt medveten överklass med nya vanor kom att påverka kulturlivet. Gräddan av den gamla, mer rustika stadseliten smälte efterhand samman med den nya. Den nya eliten förde med sig vanor som odlats på landsbygdens herrgårdar. Promenader, romanläsning, teater och baler blev populära.

En påtaglig aristokratisering av stadskulturen skedde. Det sociala livet som skapades av de nya befolkningsgrupperna tilltalade även andra grupper i samhället. Städerna blev attraktiva helt enkelt, därför att där fanns utkomstmöjligheter och nya konsumtionsvanor.⁶⁶ Den urbana högreståndskulturen medförde att teatrar och societetshus blev offentligheter för den nya överklassen. Att ståndspersoner flyttade in till städerna medförde också att bostadsbyggnandet förändrades. De förnämsta ämbetsmännens hus låg vid torget. De skilde sig från övriga större fastigheter i staden genom att de enbart var bostäder. Där behövdes inga magasin, verkstäder eller större ladugårdar. Denna för samtiden ovanliga enfunktionsroll medgav en – i förhållande till andra byggnader – särskild arkitektur. Det iögonenfallande och symboliska formspråket gavs större utrymme.

Den
nya staden
1850–1920

INFLYTTNINGEN

TILL

STÄDERNA mellan 1850 och 1920 var utan jämförelse mer omfattande än under någon annan epok i vårt lands historia. Följande siffror ger en bild av periodens förändringar. Andelen stadsinvånare tredubblades från 10,1 % 1850 till 29,5 % 1920. Antalet stadsinvånare femfaldigades, dvs. ökade från 351 000 till 1 745 000. Den årliga tillväxten av antalet stadsinvånare uppgick till 2 à 3 %.

Ända fram till 1900-talets början skedde denna befolkningsökning nästan helt och hållet i de redan existerande städerna. Några få nya städer kom till före 1910: Oskarshamn 1856, Trelleborg 1867, Motala 1881, Ronneby 1882, Örnsköldsvik 1894 och Lysekil 1903. För stadssystemets tillväxt betydde de sex städerna föga; de hade endast 2,4 % av det totala invånarantalet i svenska städer 1910. Med de sex stadsgrundandena hade antalet städer stigit till 93.

Att tillväxten, nästan ett femfaldigande på två generationer, kunde ske inom ramen för en befintlig stadsstruktur är anmärkningsvärt. Följden blev att de svenska städerna blev mer tätbefolkade än någonsin tidigare eller senare. Under perioden 1890 till 1910 ökade antalet boende per arealenhet med 24 %, vilket motsvarade ökningen av andelen stadsbor totalt.⁶⁷ Att det var möjligt berodde dels på att det fanns expansionsmöjligheter inom städernas gränser, dels på att bebyggelsen förtätades. Samtidigt som tätheten ökade i de centrala delarna, ökade befolkningen utanför stadsgränsen. Den oreglerade kåkbebyggelsen och slumområdena, som tidigare varit av relativt ringa omfattning, växte lavinartat. De administrativa och inte minst de sanitära problemen blev stora.

Mot slutet av perioden påbörjades en ny "stadspolitik" från centralmaktens sida. Stadsgrundandet tog fart från 1910, och under decenniet efter 1910 fick inte mindre än 14 orter stadsrättigheter. Dessa hade ungefär 5 % av rikets totala stadsbefolkning 1920. Det rörde sig om tämligen stora industrisamhällen, t.ex. Huskvarna (1911), Trollhättan (1916) och Avesta (1919), eller järnvägsknutpunkter, t.ex. Eslöv (1911), Nässjö (1914) och Katrineholm (1917). År 1920 hade antalet städer alltså ökat till 107.

År 1920 hade stads- och tätortsstrukturen förändrats drastiskt jämfört med 70 år tidigare. Stockholms försprång hade minskat ytterligare. Huvudstaden var bara dubbelt så stor som Göteborg och fyra gånger så stor som trean Malmö. Till en viss del var förändringen skenbar, eftersom det hade vuxit upp en rad

större orter runt huvudstaden. Av dem hade redan 1914 villaförorten Djurs-holm blivit stad. Den var en främmande fågel i samlingen av industristäder och järnvägsknutpunkter som under perioden begåvats med stadsrättigheter. Garnisons- och residensstäder hade fortsatt att sacka efter i utvecklingen, bl.a. Karlskrona och Uppsala, medan industri- och hamnstäder som Göteborg, Malmö, Örebro, Västerås, Eskilstuna, Borås och Helsingborg gått framåt. De två senare städerna mer än tiodubblade sin befolkning mellan 1850 och 1920. Det var dock inte alla industristäder som ryckte framåt, exempelvis växte Norrköping relativt måttligt.

De femton största städerna i Sverige 1920.

Siffran efter namnet visar rangordningen 1850. Inom parentes ökningen i procent sedan 1850.

	Antal invånare
Stockholm 1	419 440 (351)
Göteborg 2	202 328 (676)
Malmö 5	113 553 (768)
Norrköping 3	58 098 (243)
Helsingborg 18	47 069 (1037)
Gävle 6	37 361 (303)
Örebro 13	36 033 (596)
Västerås 22	30 633 (710)
Eskilstuna 19	30 253 (664)
Jönköping 10	29 285 (387)
Uppsala 7	28 897 (316)
Borås 25	28 226 (933)
Karlskrona 4	27 056 (92)
Linköping 12	26 920 (414)
Lund 8	23 183 (246)

Städer av typen ”kungens förlängda arm” gick relativt sett tillbaka. Militärsta-den Karlskrona ökade till exempel sin folkmängd med jämförelsevis blyg-samma 192 % och föll från fjärde till trettonde plats bland Sveriges folkrikaste städer. Även om ”byråkratstäderna” hade en svag tillväxt i relativa termer var ändå ökningen hög i absoluta tal.

Nya tätorter

Under 1800-talets andra hälft gjordes försök att anpassa tätortssystemet till samhällsförändringarna. Med 1862 års kommunallagar och 1874 års stads-stadgor ändrades själva grunden för vad som konstituerade en stad. Före reform-erna var en stad förenklat uttryckt en ort med egen administration och stads-privilegier som gav den burskapägande befolkningen – borgerskapet – rätt att idka handel och hantverk. Från och med 1874 kännetecknades en stad av att de

fyra stadgorna för rikets städer, *ordningsstadga*, *byggnadsstadga*, *brandstadga* och *hälsovårdsstadga*, måste tillämpas. Förändringen kan ses som ett försök till rättslig anpassning till bebyggelsestrukturen med de speciella krav som den täta bosättningen innebar.

De nya tätorterna innebar bebyggelsemässigt att den skarpa gränsen mellan stad och landsbygd utplånades. Administrativt vållade detta problem. Med stadsstadgorna gavs möjligheter att skapa former mellan landsbygd och stad, nämligen *köpingar*, som hade ett fåtal föregångare före 1800-talets mitt, och *municipalsamhällen*. En del av dessa orter fick så småningom stadsrättigheter, framför allt under tiden 1910–1951, medan andra införlivades med närbelägna städer. Vid sidan av dessa administrativa hybridformer stod dessutom många tätorter utanför all formell reglering och ingick i landskommuner.

Många *köpingar* kom till under 1800-talets senare del. Begreppet köping fick en ny innebörd. Istället för att vara en ort, där handel tilläts (men oftast bara för en särskild stads borgare), blev köpingen en kommun, där vissa stadsstadgor gällde genom Kungl. Maj:ts beslut. År 1920 fanns det 32 köpingar med en genomsnittstorlek på något över 2 000 invånare. Det totala antalet invånare i köpingarna var dock relativt litet och motsvarade endast 4 % av det totala antalet invånare i städerna. De största köpingarna, Lidingö och Sundbyberg, var förorter till Stockholm och hade närmare 10 000 invånare vardera. Flera stationsorter som Mellerud, Töreboda, Vara, Hallsberg och Krylbo blev köpingar under åren kring sekelskiftet.

Efter stadsstadgornas införande, kom också en mängd *municipalsamhällen* till. Dessa ingick i de flesta avseenden i landskommuner, men för en del tätbebyggda tillämpades dessutom någon eller några av stadsstadgorna. Det gällde alla slags samhällen, t.ex. fiskelägen i Bohuslän, förorter kring de stora städerna och nya industriorter i Norrland. Vid sekelskiftet fanns det 29 municipalsamhällen med över 2 000 invånare. Det totala invånarantalet översteg med råge den sammanlagda befolkningen i landets köpingar. Några municipalsamhällen hade till och med fler invånare än många städer. Bland stora orter i norr märktes Kiruna, Malmberget och Boden. I Syd- och Mellansverige fanns industriorter som Höganäs, Oxelösund och Karlskoga samt förorter som Hagalund, Råsunda och Huvudsta. Runt Göteborg låg en rad stora municipalsamhällen som Gårda, Hagen, Krokslätt, Lunden, Mölndal och Älvsborg.

De omfattande inkorporeringarna som genomfördes under 1900-talet fick till följd att städerna som helhet blev alltmer glesbebyggda. Före 1906 utvidgades städernas gränser i ringa omfattning. Den enda mer betydelsefulla inkorporeringen genomfördes 1868 då Karl Johans församling, dvs. förstaden Majorna, införlivades med Göteborg. Ungefär 12 000 människor blev därmed stadsinvånare, vilket vid den aktuella tidpunkten motsvarade ett par procent av den totala svenska stadsbefolkningen.⁶⁸

Städernas införlivande av randområden påbörjades 1906, när Lundby på

Hisingen, där de stora varven låg, blev en del av Göteborg. Stockholm inkorporerade Brännkyrka och Bromma landskommuner med tillhörande sammanlagt tre municipalsamhällen (1913, 1916). Limhamns köping togs upp i Malmö stad 1915. Norrköping inkorporerade Östra Eneby landskommun inklusive ett municipalsamhälle 1916. Göteborg avslutade denna stora inkorporeringsvåg 1922 med Örgryte landskommun inklusive tre stora municipalsamhällen.

Nya kommunallagar

Efter 1800-talets mitt genomfördes en formidabel, sanitär upprustning av de svenska städerna. En orsak till detta var att det omfattande stadsjordbruket utvecklades. Därigenom minskade tillskottet av gödsel från stadens gårdar. En annan mer subtil orsak var något man kan kalla "äcketröskelns" förändring. Under andra hälften av 1800-talet skedde en påtaglig förändring av människors förhållande till hygien och renlighet.⁶⁹ Denna svårutredda attitydförändring medförde att människor i allt högre grad vårdade den privata hemmiljön och utvecklade starka äckelkänslor mot snusk och smuts.

Den kanske mest betydelsefulla förändringen till städernas sanitära upprustning är de nya administrativa formerna som ger städerna ökade resurser för och inflytande över stadens skötsel. Vid 1800-talets mitt genomfördes ett antal reformer som i grunden förändrade stadens administration. En milstolpe i svensk stadshistoria är 1862 års kommunallagar. Efter denna reform sköttes staden av stadsfullmäktige. Förvaltning och beskattning lades under drätselkammaren, som utsågs av stadsfullmäktige. Magistraten bibehöll sin juridiska funktion som rådhusrätt och till en viss del sin roll som kronans representant. Med kommunallagarna ändrades också reglerna för tillsättandet av stadens styrelse, stadsfullmäktige. Magistratens medlemmar hade i enlighet med privilegiesamhällets doktrin valts av en exklusiv grupp av stadsborgare. För valbarhet samt rösträtt krävdes burskap, dvs. att man hade privilegium som handelsman eller hantverkare.⁷⁰

Efter 1862 bestämdes rösträtten inte längre av särskilda privilegier utan av skatteförmåga, så som den tog sig uttryck i bevillingens storlek. Principen var att en persons inflytande skulle bestämmas av hur stor del av stadens inkomster han bidrog med. Reformen innebar, trots den ekonomiska graderingen, att rösträtten utvidgades och att nya grupper kunde påverka den lokala, politiska makten i större utsträckning.

De äldre städernas anskrämliga yttre berodde på att privata husägare som var ansvariga för gatornas skötsel inte alltid var så hängivna renhållningsarbetare. När ansvaret övergick till stadens drätselkammare, förbättrades situationen. Gatorna försågs ofta med en ordentlig stenvägning. Stadsledningen började också att arbeta för bättre belysning under den mörka årstiden. Redan på 1840- och 1850-talen byggde flera städer gasverk.

I denna utveckling var alltså inrättandet av drätselkammaren viktig. Denna inrättades i de flesta svenska städer redan före 1862 års kommunallagar. Drätselkammaren hade inte enbart hand om skatteuppbörden utan även avsevärt inflytande på medlens användning.⁷¹

Staden behövde nya inkomstkällor för att lösa de nya uppgifter den ställdes inför. Flera av de traditionella intäkterna som till exempel bro-, våg-, stämpel- och packarpengar, föll bort eller förlorade i värde. En grundläggande förändring av skattesystemet, där skatteintäkterna i allt högre grad kom att grundas på inkomst snarare än på egendom, skapade nya tillgångar. Under perioden 1889-1909 sexdubblades städernas totala intäkter av inkomstskatt.⁷²

Dessutom kom 1855 en ny och mycket lukrativ verksamhet till tack vare brännvinslagstiftningen. Staden fick nämligen rätt att auktionera ut försäljning och utminuterung av brännvin. En viss del av brännvinsinkomsterna, som ofta blev ganska stora, fick användas av staden till allmänna ändamål. Man kan litet tillspetsat hävda att brännvinsförsäljningen under decennierna före sekelskiftet blev något av en huvudinkomst. En stor del av landets gasverk och skolbyggnader finansierades i själva verket indirekt av spritförsäljning. Skatteuppbörden blev effektivare, vilket gav ytterligare tillskott till stadskassorna.

Under 1800-talets sista decennier framträdde en ny generation beslutsfattare. Dessa rekryterades i många fall från folkrörelserna, särskilt väckelserörelsen. De hade ofta andra idéer beträffande stadens skötsel än tidigare styresmän. Före 1862 styrdes städerna av magistratens ledamöter. Dessa hade till uppgift att organisera stadens skötsel. Eftersom magistraten valdes av en redan liten och exklusiv krets, kom medlemmarna många gånger att betrakta stadens tillgångar som sina egna. Den gamla ledningen bestod huvudsakligen av en grupp handelsmän som tenderade att exploatera stadens tillgångar för egen vinning. Trots 1862 års kommunallagar fortsatte stadsfullmäktiges ledamöter i många fall att se stadens resurser på samma sätt som under privilegietiden. Ledningen "tänjde" ofta på statsmakternas regler. Stadens skötsel blev eftersatt, och krav på allmän trivsel beaktades sällan.

Denna inställning stod i bjärt kontrast till folkrörelsemännens nya medborgaranda. De nya ledamöterna såg på staden som en kollektiv snarare än en privat angelägenhet. Centrala regler kom därför att följas av dessa pionjärer på ett helt annat sätt än tidigare. Dessa nya tjänstemän hade en medborgaranda som innefattade alla stadens innebyggare. Genom folkrörelseengagemanget bar de dessutom på en vision om hur ett samhälle skulle se ut.

Man kan naturligtvis visa många exempel på denna typ av kommunalpolitik. Ett exempel är baptistpastorn Sven Peter Gerdin som 1893 valdes till drätselkammarens ordförande i Åmål. En av hans första åtgärder var att avslå alla ansökningar om skattereduktion som inlämnats av stadens ledande handelsmän. Efter en utredning visade det sig, dels att ingen av de 32 ansökningarna hade stöd i lagen, dels att stadens ledning tidigare rutinmässigt godkänt dessa skatte-

reduktioner. Trots ett otal överklaganden gav den nye drätsekammarordföranden inte med sig. Följden blev att skatteintäkterna på ett år mer än fördubblades. Dessa pengar användes bland annat till upprustning av stadens gator.⁷³

Stadsplaner

Den stadsplaneepok, vars begynnelse kan spåras från 1800-talets mitt, som i första hand bör förknippas med den intensiva stadsutbyggnaden har av geografen Lennart Améen kallats *modifierad renässans*.

Ett av de tidigaste spåren i vårt land av modifierad renässans var den stadsplan som utarbetades för Vänersborg 1834 av Nils Ericson som då var övermekanikus vid Trollhätte kanal. I grunddragen var det en konventionell rutplan. Tvärs igenom staden drogs en 500 meter lång och 100 meter bred brandgata – en centralaxel som delade staden i två hälfter. Edsgatan och Vallgatan breddades, träd planterades. Den kvartersbreda och huvudsakligen obebyggda brandgatan är dagens Kulturaxel. Torgen och parkerna placerades kring det tillbyggda residenset och kyrkan.

I Vänersborgs stadsplan kombinerades den tidens skönhetsideal med ändamålsenlighet. Skönhet och rätvinklighet betraktades närmast som synonymer. Stadsbyggaren August Edelsvärd hävdade att skönheten i stadsbilden låg i att:

” ... just det ändamålsenligaste och nyttigaste även är det skönaste. ... Hur mycken estetisk njutning och sinnets lyftning gå icke förlorade genom det virrvarr, den trängsel och fulhet, som i många av våra småstäder ännu härska.”⁷⁴

I den första fasen av den modifierade renässansen bibehölls den räta linjen och rutmönstret, men monotonin bröts genom införandet av det centrala mittstråket.

Viktiga steg i stadsplaneringens utveckling togs med ombyggnadsplanerna för Göteborg 1863 och Stockholm 1866. Bägge bibehöll rutnätet som grundmönster, men tvärs igenom detta drogs enstaka diagonala boulevarder som på Parismanér ofta möttes i stjärnplatser. Odinsplatsen i Göteborg och Karlaplan i Stockholm är exempel på stjärnplats.

I grova drag var den rätvinkliga kvarters- och gatuplaneringen, som praktiserats i Sverige sedan 1600-talet, dominerande fram till 1880-talets slut. Visserligen förändrades stadsplaneringen, men det rätvinkliga grundmönstret fanns kvar. Trots detta skiljer sig 1800-talets planering i flera avseenden från tidigare århundradens. Nya inslag var de trädplanterade, breda gatorna – i byggnadsstadgan benämnda esplanader – och de offentliga planteringarna.

Systemet med boulevarder och esplanader delade in staden i sektorer för att

förhindra förödande stadsbränder. De nya gatorna och stjärnplatserna gav dessutom städerna ett storslaget intryck. I mindre städer nöjde man sig emellertid med att planera boulevarderna som en ram omedelbart utanför det tidigare bebyggda området. Ett exempel på detta är Lidköping, där man anlade esplanaden som en ring runt den gamla stadsbebyggelsen.

Brändernas betydelse för stadens utseende har genom tiderna varit stor. Det finns få städer som inte någon gång eldhärjats, och de dramatiska eldsvådorna har vanligtvis en viktig plats i de lokala hävderna. I minnet lever ofta bränderna kvar. Talesätt som ”när Eldkvarn brann” eller ”Sundsvallsbranden” finns det många av. Många städer har fått sitt moderna utseende med stadsplaner som ritats efter omfattande bränder. Välkända är Sundsvalls och Umeå stadsplaner som kom till efter omfattande bränder den 25 juni 1888 i båda städerna.

År 1869 utfärdades enhetliga bestämmelser i ordningsstadgan för rikets städer. Denna, den första som gällde för hela landet, stadgade att:

”... svinmat eller dylika ämnen, döda djur, sopor, avfall från fabriker och hantverkstäder eller annan orenlighet må icke i stad eller invid densamma å dess område utföras eller kastas i sjö, vik, kanal eller vattendrag eller läggas å isen därstädes. De få icke heller utkastas på gator, torg eller andra allmänna platser.”⁷⁵

Det var först genom 1874 års brandstadga som städernas brandförsvar fick en enhetlig organisation. På 1870-talet sattes fasta brandkårer upp. Dessa organiserades efter militära förebilder och visade sig snart vara effektiva. Stadens befolkning som tidigare varit viktig vid brandbekämpningen blev i allt större utsträckning åskådare. Bränderna förde det goda med sig att stadsplaneringen förnyades, och man tvingades organisera vatten- och avloppssystemet.

En brytpunkt inom svensk stadsadministration är 1874 års stadgor. Som tidigare nämnts kom tillämpningen av

Karlaplan i Stockholm – det främsta exemplet på stjärnplats i Sverige. Karlaplan är ett påtagligt exempel på kontinental stadsbyggnadskonst i vårt land. Platsen är Nordens motsvarighet till Place de l’Etoile (stjärnplats) i Paris från samma tid.

Foto Jan Norrman, Riksantikvarieämbetet.

de fyra stadgorna – ordningsstadga, byggnadsstadga, brandstadga och hälsovårdsstadga – att konstituera staden.

Strävan efter ordning och uniformitet på 1800-talet är grundläggande i den stadsbyggnadsdoktrin som genomsyrar 1874 års byggnadsstadga. Tanken bakom stadgan formuleras tydligt i § 12:

” Stadsplan bör så uppföras, att den på en gång motsvarar rörelsens behov av utrymme och bekvämlighet, sundhetens fordran på ljus och frisk luft, önskligheten av största möjliga trygghet mot mera utbredda eldsolyckor samt skönhetsinnets anspråk på fritt utrymme, omväxling och prydlighet.”⁷⁶

Smidigt löpande trafik, god sanitär standard och hög brandsäkerhet samt en representativ stadsbild var de mål som enligt den svenska byggnadsstadgan särskilt skulle beaktas.

En djup fruktan för eldfarligt byggnadssätt spåras i brandstadgans paragrafer, bland annat åläggs stadsmyndigheterna se till att ”breda esplanader, anordnade med planteringar i mitten och gator på sidorna, eller andra dylika anläggningar drages genom staden, helst på flera ställen och i flera riktningar”.⁷⁷ Minsta tillåtna gatubredd var 18 meter som i undantagsfall kunde minskas till 12. En ny typ av stad – med höga stenhus och breda gator – skulle växa fram. Förebilder hämtades från det efterrevolutionära Paris.⁷⁸

I stadsplanerna skulle olika kvarter, gator samt andra allmänna utrymmen, t.ex. parker, utmärkas. Likheter med vad vi idag skulle kalla översiktsplaner fanns. Byggnadsstadgan gav dock inga bindande föreskrifter som rörde byggelsens utformning. När det föreskrevs att varje svensk stad inom två år, från den tidpunkt stadgan trädde i kraft, skulle upprätta en ny stadsplanekarta, är det begripligt varför nästan varje stad under 1870-talets senare del fick en esplanadgarnerad utbyggnadsplan fastställd. Under femårsperioden 1875–79 fastställdes inte mindre än 80 nya planer.

Några få städer begärde att bli befriade från reglering och föredrog att inte förändra den rådande stadsplanen. Planeringsverksamheten avstannade emellertid inte, när de obligatoriska planerna fastställdes. Uppenbarligen blev allt fler kommunalmän övertygade om att en välordnad stadsexpansion inte var möjlig utan planering.

Återstående delen av 1800-talet blev en tid då man i samband med nybyggnader sökte förverkliga planerna. Ett problem var att de brandsäkra, sunda och ljusa lägenheterna i stenstäderna blev för dyra. Tanken var att stenhusen skulle hysa människor från alla sociala kategorier. Vad man inte förutsåg var den enorma tillväxten av arbetarbefolkningen. Från att tidigare ha bott insprängd innanför stadens gränser tvingades arbetarbefolkningen ut i ytterområdena. I de oreglerade områdena växte kåkstäderna fritt och ohämmat.

En stor del av nyproduktionen av bostäder skedde utanför den stadsplane-lagda marken eller utanför stadsgränserna. Här gällde inte byggnadsstadgans restriktioner, och man fick bygga utan byggnadslov. Byggnadsstadgan föreskrev visserligen att stad ej fick utsträckas till område för vilket fastställd stadsplan ej fanns, men bestämmelsen var oklar och fungerade inte. De oplanerade kåk-

Vasastaden i Göteborg är ett exempel på de magnifika ”stenstäderna” som växte upp i början av 1900-talet. De pampiga husen byggdes i första hand som bostäder – påkostade våningar – åt den penningstarka medelklassen. På grund av de höga hyrorna hade arbetarklassen inga möjligheter att bosätta sig i dessa kvarter. Därmed bidrog ”stenstäderna” till en ökad segregering av staden.

Foto Göteborgs stadsmuseum.

På de smutsiga och ohygieniska bakgårdarna frodades kronisk ohälsa. Solens strålar nådde sällan ner till de trånga, mörka kyffena.

Foto Åmåls kommunarkiv.

områdena som vanligen låg utanför, men även kunde finnas innanför, den juridiska stadsgränsen utgjorde med ofta undermålig och brandfarlig bebyggelse, dåligt ordnade sanitära förhållanden och överbefolkning samt koncentration av fattigdom betydande problem för städerna.

I 1874 års byggnadsstadga ålades alltså städerna att upprätta och genomföra stadsplaner. Stadgan var emellertid en kunglig förordning utfärdad utan riksdagens medverkan. I förhållande till civillagarna, som stiftats av konungen och riksdagen gemensamt, var de kungliga förordningarna, som byggnadsstadgan, underordnade. I praktiken innebar det, att tomtägare hade laglig rätt att i vissa fall bygga i strid med stadsplanen.⁷⁹ Följden blev att många fastighetsägare utnyttjade situationen och begärde byggnadstillstånd för byggnader som kunde ligga mitt i en planerad gata. När byggnadsnämnden avsåg byggnadslov, överklagade fastighetsägaren som fick rätt enligt gällande lagstiftning. Staden hamnade alltså i ett utpressningsläge, och tomtägarna kunde pressa upp priserna. Att ett antal spekulerande tomtägare kunde med lagens hjälp stjälpa en antagen stadsplan skapade naturligtvis ett svårt läge för dem som hade ansvaret för planernas verkställande. Särskilt bekymmersam blev situationen, när urbaniseringen tog ordentlig fart på 1880- och 1890-talen, vilket fick till följd en febril byggnadsverksamhet.

De otaliga och komplicerade processer som uppstod medförde att krav restes på en stadsplanelag, där stadens rättsliga handikapp avlägsnades. Trots problemen tog det drygt tre decennier, efter 1874 års stadgor, innan en ny stadsplanelag kunde antas.

Med 1907 års stadsplanelag fick städerna ett juridiskt verktyg gentemot privata intressen. Ett ovillkorligt förbud mot nybebyggelse på mark som planerades som gata eller annan allmän plats infördes. Dessutom ändrades reglerna för expropriation till stadens fördel. Den nya stadsplanelagen antogs ungefär samtidigt som stadsbyggandet och stadspolitiken förändrades. Lagen kan ses som en förutsättning för en modern stadsbyggnadsstil.

År 1931 ersattes 1874 års stadga med en ny. På många sätt passade den nya stadgan de framgångsrika funktionalistiska strömningarna.⁸⁰

Folkrörelsernas byggnader

De framväxande folkrörelserna har i hög grad påverkat den svenska stadens fysiska miljö. Uppförandet av ordenshus, missionshus eller folkets hus var ofta det största projekt som en nystartad förening gav sig i kast med. Många gånger medförde byggandet mycket stora uppoffringar från medlemmarnas sida. Föreningshusen blev naturliga centra för verksamheten och fick en avgörande betydelse för föreningarnas livskraft och sammanhållning. Folkrörelsernas kyrkor och nykterhetslogernas ordenshus blev genom den sjudande aktiviteten också centrala i städernas kulturliv.

I många nya industri- och järnvägsstäder, där stadsbyggandet inte begränsades av den gamla planen, kom folkrörelsernas byggnader som delvis var en konsekvens av industrialiseringen och urbaniseringen att prägla stadsbilden. Borlänge och Nässjö är exempel på städer som i stor utsträckning formades av de nya folkrörelsernas kyrkor, folkets hus och ordenshus.⁸¹

Missionshusen lånade ibland exteriören från kyrkorna med ett torn och höga fönster. Formspråket var annars betydligt mer modest. Husen var vanligen uppförda i trä. I vissa mindre städer visade de nya folkrörelserna sin prestige genom placering och utförande av husen. Åmåls missionshus är ett exempel på hur den nya tiden kunde utmana den etablerade kyrkan. På stadens ena bergkulle står kyrkan, byggd 1804, på den andra det magnifika missionshuset.

Åmåls missionshus har en sparsmakad arkitektur som vittnar om självförtroende och tillförsikt i konkurrens om själarna. Foto Åmåls kommunarkiv.

I många städer uppstod en konflikt mellan å ena sidan de nya småföretagarna och å andra sidan det äldre borgerskapet. Den senare gruppens aristokratiska drönarkultur passade illa ihop med den nya generationens driftiga entreprenöranda. Konflikten mellan den nya och den gamla borgerligheten tog sig ibland religiös form. De nya borgarna attraherades många gånger av missions- och andra frikyrkor. Hjalmar Bergman ger i boken *Vi Bookar, Krokar och Rothar* en livfull skildring av hur detta gestaltade sig i Örebro vid sekelskiftet:

” Okända, förbisedda främlingar, som i skepnad av arbetare, bodbetjänter, bokhållare smugglat in sig i samhället, läto maskerna falla och visade sig vara företagsamma, dristiga människor, de där byggde hus, satte igång fabriker och öppnade diversebodar.

— — —
 Urinvånarna erinrade sig tider, då de själva förvärvade rikedomar. De kommo mycket väl ihåg, hur de burit sig åt. Och de försökte omigen. Men knepen voro för gamla, utbölingarna för sluga. Då sålde de sina ägodelar – ifall de ännu ägde något – och lämnade staden. De trivdes inte längre, främlingarna togo för stor plats.

Religionen blev här den starka sammanhållaren. Doktor Roth har påpekat, hurusom de troende under loppet av ett decennium nådde fram till stadens högsta taxeringsciffror. I spetsen för denna uppmarsch kommo de, som tillhörde Betaniakyrkan på söder. Därnest Hagelinarna, vilka också kallades 'zionisterna' efter Hagelin den yngres skofabrik Zionsberg, där de en tid höllo sina möten. ... De tydliga fördelarna av att tillhöra ett eller annat religiöst samfund verkade förädlande på stadens andliga liv.”⁸²

Att lokalfrågan var så viktig berodde på att de unga föreningarna ofta mötte motstånd från samhällets sida. Särskilt arbetarrörelsens representanter och agitatorer hade svårigheter att hitta lokaler under sina agitationsresor. Otaliga är berättelserna om pionjärerna Kata Dahlströms och August Palms problem att få tillstånd att hålla föredrag och agitationstal.

År 1890 togs i Kristianstad det första Folkets Hus i bruk. I arbetarstaden Malmö invigdes det nybyggda Folkets Hus några år senare. Det var en tvåvåningsbyggnad i nyrenässansstil och liknade mest ett bostadshus. Pionjären inom arbetarrörelsen Axel Danielsson förklarade i sitt invigningstal hur viktig lokalfrågan var. Han menade:

”Yttranderätt, ehuru i lagen medgiven, är beroende av tid och rum liksom allt annat i denna värld och rummets betydelse har vi på ett mycket smärtsamt sätt lärt känna. Vi har därför byggt oss ett eget hus, där vi ostört kunna samlas till möte och överlägga om våra gemensamma angelägenheter samt upplåta en säker tillflyktsort för förföljda tankar”.⁸³

Folkets Hus i Stockholm, som uppfördes 1902, är ett exempel på hur en framväxande social och politisk kraft hämtade maktsymboler och former från sin samtid. Syftet torde ha varit att visa hur mäktig arbetarrörelsen var. Det naturliga var då att hämta formspråket från andra som uppfattades som mäktiga institutioner. Den samtida kritiken, som bland andra den kände arkitekten Ragnar Östberg gjorde sig till tolk för, menade att det var:

”... motbjudande att se arbetarnas kampsalar dekorerade med slottsmotiv, med guld, rococoslingor och barocksköldar, deras matrum med gyllenlädersimitation och imperieffekter. Nog klädes likväl en arbetare, enkannerligen en socialdemokrat, vackrare i en frygisk mössa än i en guldbrämrad och trekantig hatt.”⁸⁴

Formspråket var enligt Östberg markerat ”i hovmannalika, nedärvda tecken och det är särskilt synd inom ett forum, där ärvda tecken ingen betydelse äga”.⁸⁵

Vid sidan av Folkets Hus kom folkparkerna att bli viktiga platser för den unga generationens nöjesliv. De blev arbetarnas nöjesparker, medan borgerskapet fortsatte att förlusta sig i societetshusen. Denna sociala uppdelning av nöjeslivet kom att leva kvar under lång tid. Ännu idag kan man se påtagliga skillnader, när det gäller exempelvis teaterbesök. I Sverige ses opera av många fortfarande som ett överklassnöje.

Idrottsrörelsen som numera är tillgänglig för alla hade vid sekelskiftet en mer homogen skara utövare. Idrott var då i första hand en överklassvana med starka övertoner av konservativ och nationalistisk ideologi. Arbetarrörelsens kritiska hållning byttes emellertid mot en mer positiv. Den sociala skillnaden mellan överklassens och arbetarnas utövande kom dock att finnas kvar under lång tid. Vissa idrotter kom att stämplas som överklassidrott och andra som arbetaridrott. Särskilda idrottsklubbar för arbetare bildades. Brottnings och boxning kom att klassas som arbetaridrott medan tennis fick en överklassstämpel.

På orter där vissa idrotter inte uppfattades som specifika för en viss socialgrupp,

Folkets park var ett tempel för den nyvunna fritiden. Företrädare för det gamla samhället såg med skepsis på arbetarnas "lekagar". Foto Åmåls kommunarkiv.

uppstod ändå olika idrottsklubbar. Därmed avspeglades stadens tudelade sociala och kulturella sammansättning genom att det ofta blev två fotbollslag – det ena ett arbetarlag, det andra ett överklasslag. Ett exempel på detta är fotbollsstaden Göteborgs två storlag, IFK Göteborg och Örgryte. Eftersom många idrottsgrenar kräver särskilda anläggningar, har idrottsrörelsens verksamheter frambringat ett stort antal byggnader som har stor betydelse för många svenska städers gestaltning.

Den folkrörelse som kanske haft störst betydelse för stadsomvandlingen under 1900-talet är idrotten. I anslutning till den gamla rutnätsstaden ligger exercisheden samt gamla och nya Ullevi. Dessa tre anläggningar upptar en yta som nästan motsvarar "staden inom vallgraven".

Foto Kamerareportage.

Nya monument

I städernas centrum fick rådhus, residens och andra offentliga byggnader konkurrens av bankpalats och hotell. Stadens torg förlorade något av den tidigare självklara rollen som stadens hjärtpunkt. Järnvägsstationen blev en konkurrerande centralpunkt. Det var kring stationen som nya affärer och bostäder byggdes. Järnvägshotellen hyste ibland prominenta gäster och antydde därmed mondänitet.

Det var alltså inte enbart industrin som skapade arbetstillfällena åt människomassorna som vällde in i städerna. Under denna period kom förutom järnvägsutbyggnad även andra statliga verksamheter till. Ett exempel är inrättandet av värnpliktsregementen, förlagda till städer. De nya kasernerna var på många ställen ett viktigt och iögonenfallande inslag i det tidiga 1900-talets stadsbild. För flera städer blev regementet något av en huvudnäring. Ett exempel på detta är Eksjö som hade en påtagligt positiv utveckling åren efter sekelskiftet.⁸⁶ Ett annat exempel är Boden (stad 1919), som växte från att vara en liten järnvägsknut år 1900 till att bli en av Norrlands större städer omkring tjugo år senare. Befolkningen ökade från 2 563 år 1900 till 6 145 år 1918.⁸⁷ Denna expansion berodde enbart på byggandet av militära anläggningar.

Flera städer kunde alltså växa, trots att det saknades industriella funktioner. Men det kan inte förnekas, att industristaden var den typiska nyskapelsen för de sista decennierna av 1800-talet. Industristaden hade karakteristiska miljöer. Fabriker med närliggande disponentbostad och arbetarbaracker satte en stark prägel på en del städer, t.ex. Borås. Industrientreprenörer och arbetare som drogs till fabriksorterna hade i grunden annorlunda livsvillkor än tjänstemän i förvaltningsstäderna. Detta skapade olika kulturer.

Den omfattande utbyggnaden av järnvägsnätet under andra hälften av 1800-talet var vid sidan av industrialiseringen en av de viktigaste faktorerna till den förändrade stadsbilden. När stambanorna byggdes, blev flera städer utan järnvägsförbindelse. Utefter stambanorna uppstod istället mellan de större städerna en rad nya stationssamhällen som växte snabbt. När exempelvis södra stambanan anlades, kom nya orter till, såsom Hässleholm, Alvesta och Nässjö. Dessa blev snart allvarliga konkurrenter till de äldre städerna som låg i närheten. Exempel på detta är Hässleholm och Nässjö som blev större än sina äldre grannstäder Kristianstad och Eksjö. Särskilt orter där stambanor korsade varandra expanderade kraftigt. Exempel på detta är förutom Nässjö och Alvesta även Katrineholm, Hallsberg, Krylbo, Ånge och Boden.

I de nya järnvägsstäderna växte bebyggelsen upp i direkt anslutning till stationen. Kring stationshuset bildades naturligt ett centrum. Nässjö, där sex olika järnvägslinjer möttes, är kanske det mest utpräglade exemplet på denna nya typ av stad.

Bebyggelsen i centrum av de nya orterna fick ett annorlunda utseende än bebyggelsen i de äldre städerna. Exempelvis finns inte en vanligtvis iögonenfallande kyrka vid huvudtorget. Istället kom frikyrkor att få framträdande platser

Karlstads järnvägsstation. Järnvägsstationen kom snart att bli en ny medelpunkt i stadens liv vid sidan av Stortorget. Mellan torget och stationen skapades ofta ett vältrafikerat stråk. Foto privat ägo.

i stadsbilden. Även industrin expanderade kraftigt i de nya vitala städerna, vilket delvis förklarar varför exempelvis Nässjö på relativt kort tid fick större folkmängd än grannstaden Eksjö.

Järnvägsstationerna lades sällan i direkt anslutning till stadens gamla centrum. Detta berodde bland annat på stora kostnader för expropriering och rivning av befintlig bebyggelse. I vissa fall, t.ex. Falköping och Åmål, lades stationen i utkanten av staden. Ofta etablerades ett stråk mellan det gamla centrumet och stationshuset. Därmed blev stadens kärna utvidgad. I hamnstäder som Helsingborg och Jönköping drogs järnvägen ofta utmed stranden, och stationen anlades intill hamnen.

Vid sidan av de nya stations samhällena uppstod även andra orter, vars befolkning ökade starkt. Det gällde gruvstäder som Kiruna och stålstäder som Borlänge, där nya företag skapade stora expansionsmöjligheter.

Fortfarande vid 1800-talets mitt var kraven små som man ställde på hamnar-

Oxelösunds hamn var ett viktigt nav i ett sammansatt transportnät. Därifrån skulle på ett smidigt sätt exporteras svenska varor. Hamnen hade alltså en stor betydelse för den svenska utrikeshandeln. Foto Sörmlands museum.

nas utrustning och djup. Man nöjde sig i regel med att ha en någorlunda skyddad ankarplats eller redd för svårare vind och sjö, där de större fartygen fick ankra och lossa sin last i mindre farkoster. Kajerna och landningsbryggorna var ofta byggda för så små djup att bara mindre fartyg kunde lägga till. Att landets hamnar började rustas upp efter 1800-talets mitt berodde främst på järnvägsutbyggnaden. Hamnarna blev viktiga start- och slutpunkter för järnvägstransporterna. Därmed uppstod ett behov av kajer med järnvägsspår. De större och mer djupgående fartygen, som krävdes för den ökade varuomsättningen, skapade i sin tur ett behov av djuphamnar.

Kopplingen mellan järnvägs- och sjöförbindelser var särskilt tydlig när Oxelösunds hamn kom till. Den byggdes av Oxelösund–Flen–Västmanlands järnväg 1875. Syftet med utbyggnaden var att på ett enkelt sätt få ut järnmalm från Grängesbergsgruvan på världsmarknaden. Hamnen fick också stor betydelse för importen av stenkol.

Telefon och telegraf blev vid sidan av Sveriges äldre postväsende viktiga under 1800-talets senare decennier. I större städer uppfördes pampiga byggnader för tidens nya kommunikationskanaler. På 1880-talet byggdes exempelvis telefonornet vid Brunkebergstorg i centrala Stockholm. Byggnaden var genom sin monumentalitet en symbol för de nya kommunikationsmedlen.

I mindre städer inrymdes ofta telegraf- och telefonstationer i rådhuset som var en naturlig knutpunkt för informationsflödet från och till staden. De flesta rådhusbyggnader hade därför långt in på 1950-talet en karaktäristisk, spindelnätliknande konstruktion på taket.

En annan typ av monumentala byggnader som under 1800-talets sista decennier kom till i stadskärnorna var bankpalats. I större städer som Stockholm och Göteborg uppfördes påkostade byggnader som avspeglade bankernas

Den tunga och bombastiska arkitekturen som Post- och telegrafverkets hus fick i Göteborg erinrar om en medeltidsborg. Framtidssamhällets viktiga verksamheter inrymdes ofta i en tillbakablickande och nationalromantisk arkitektur. Foto Christer Ahlberger.

I små städer blev rådhuset den naturliga centralpunkten för telekommunikation till och från staden. I Åmål fick rådhuset en spindelliknande konstruktion uppförd på taket. Foto Åmåls kommunarkiv.

betydelse i det kapitalistiska industrisamhället. Den allt mäktigare gruppen av finansmän byggde hus som anstod dem.

Den arkitekt som främst förknippas med dessa byggnader är Gustaf Wickman. Han ritade det för sin tid mest påkostade bankpalatset – Skånes Enskilda Bank i hörnet av Fredsgatan och Drottninggatan i Stockholm. Huset uppfördes i slutet av 1890-talet. Wickman ritade även ett annat av de mer spektakulära bankhusen, nämligen Smålands Enskilda Bank i Jönköping. Huset höjde sig över övriga byggnader i närheten.

Det var inte bara i de större städerna som monumentala bankpalats uppfördes, utan även i mindre landsortsstäder. Arkitekturhistorikern Eva Eriksson har beskrivit detta på följande målande sätt:

” Vid städernas torg och huvudgator restes nu den ena mäktiga fasaden efter den andra, skiftande i svenska bergarternas alla kulörer. Ja, det var en imponerande provkarta på dyrbar natursten som bankerna visade upp i alla sina hus runt om i landet. Det var nationalromantiska borgar, storsvenska barockpalats och mer eller mindre pösande jugendhus.”⁸⁸

Skånes Enskilda
Bank i Stockholm i
röd sandsten från
Övedskloster i Skåne.
Invigd 1900. Arkitekt
Gustaf Wickman.
Foto Gunnel Friberg.

Eftersom bankpalatsen i de flesta fall placerades vid det av hävd prestigefyllda Stortorget, medförde detta en ny medtävlare om det viktiga utrymmet i centrum. Otaliga är idag de städer vars huvudtorg flankeras av stora bankhus vid sidan av rådhus och kyrka. En av de städer där bankpalatsen ramade in torget var Lidköping. Stadens huvudtorg med sitt särpräglade rådhus som är placerat mitt på torget flankerades av flera bankpalats. Att bankerna fick en sådan central placering kanske inte enbart berodde på deras finansiella betydelse. En inte oväsentlig faktor torde ha varit att stadens styresmän ofta samtidigt var direktörer för de nya bankerna.

Den ökade hygien och "äckeltröskelns" förändring drev fram krav på en mer effektiv renhållning. Kommunala renhållningsverk framstod vid mitten av 1800-talet som viktiga och det första inrättades 1859 i Stockholm. Även vattenklosetterna som började införas på 1880-talet i Stockholm medförde en avsevärd förbättring av de sanitära förhållandena. Detta krävde i sin tur stor tillgång till rent vatten, vilket fick till följd att vattenförsörjningen måste organiseras av vattenverk.

Den för staden så viktiga gatubelysningen drev fram gasverk. Landets första gasverk anlades i Göteborg 1846. Därefter följde Norrköping 1852, Stockholm 1853, Malmö 1854 och Landskrona 1856. Efterhand började gas att användas i hemmen.

Även kommunala elverk etablerades. Behoven att förflytta sig från de alltmer avlägsna stadsdelarna krävde spårvagnar och elektricitet till dessa. Det första kommunala elverket inrättades i Växjö. Det förde emellertid länge en tynande tillvaro. Först på 1890-talet blev elverken genom förbättrad teknik en verklig konkurrent till gasverken. Det elektriska ljuset innebar en revolution i hemmen. Man kunde till låg kostnad få ljus i lägenheten under de mörka höst- och vinterkvällarna.

Elektrifieringen utgjorde symbolen för den nya tidsandan, en andra "upplysning". Elverken, "framstegstemplarna" i den moderna staden, fick en central position och en monumental byggnadsstil som visar den nya tidens stora möjligheter. Stockholms elverk, ritat av arkitekten Ferdinand Boberg, är typiskt för det formspråk som användes för dessa nya byggnader. Elverket har en bombastisk och massiv fasad. Man kan föreställa sig känslan av entusiasm och framtidstro hos folk, när strömmen 1892 slogs på för första gången, och ljuset spreds över Stockholm.

Inrättandet av kommunala vatten-, gas- och elverk påverkade i hög grad livet i staden och stadens utseende. Före sekelskiftet var stadsbefolkningen hänvisad till stadens brunnar för att hämta sitt dricks- och tvättvatten. Det var en ofta tung och mödosam sysselsättning som särskilt pigor hade. Stadsbrunnen blev en plats där tjänstefolk hade tillfälle att träffas utan husbondsfolk. Turen till stadens brunn var något som tjänstefolket såg fram emot. Där utbyttes viktig information om olika husbönders nackdelar och fördelar.

Vattenledningssystem började byggas relativt sent i svenska städer. Stockholm

var först med vattenledning 1861. Därefter följde större städer i snabb takt: Karlskrona 1861, Jönköping 1864, Malmö 1864, Göteborg 1869, Landskrona 1869, Skövde 1871, Kristianstad 1873 och Uppsala 1874. I huvudsak var vattnet i dessa första anläggningar ytvatten, och kontrollen av vattenkvaliteten var bristfällig. De fruktansvärda koleraepidemierna i Hamburg och S:t Petersburg på 1880-talet gjorde, att man började kontrollera vattnet och i större utsträckning använda grundvattentäkter.

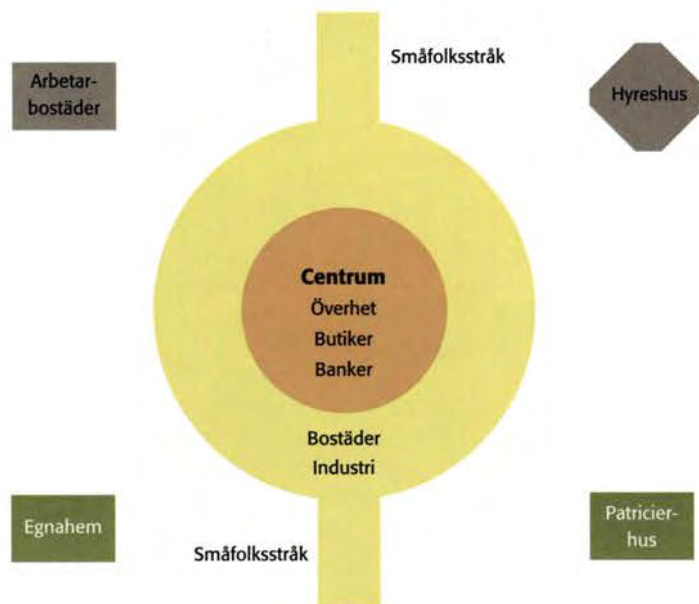
Begynnande upplösning

Den randzon utanför stadskärnan som tidigare bebotts av stadens fattiga kunde inte sluka alla nytilkomna stadsbor, eftersom ytan var starkt begränsad. Arbetarna flyttade från stadskärnan till förstäder utanför staden, utan att det fanns ordnade kommunikationer. Överklassen flyttade utanför staden, när kommunikationsfrågan lösts, företrädesvis med spårvagnar. De lägsta och högsta socialskikten repellerade varandra, deras förstäder hölls strängt åtskilda, men de hade det gemensamt att bägge var hänvisade till mark som exploaterats på privat initiativ.

Vid sidan av fabriker uppfördes stationsbyggnader, skolor, sjukhus, stadshus, elverk, gasverk, vattentorn, teatrar och badhus som gav städerna en ny prägel.

Stadens sociala huvudområden vid sekelskiftet.

Skissen bygger på Arnéén 1986, s. 47.

De nya ståtliga och pompösa fasaderna bröt av mot de gamla byggnaderna som visade upp en enhetlig skala och hade ett ganska återhållet formspråk. Skillnaden avspeglades i stadens siluett, där de nya monumentala husen påtagligt stack upp ur den gamla, låga och komplexa stadskroppen.

Det var genom en förtätning av bebyggelsen i befintliga städer som man till en början såg en lösning på bostadsbristen. Man byggde helt enkelt högre hus, företrädesvis i sten. Dessa stenkvarter, som växte upp i nästan varje stad, syftade till att lösa samma typ av problem som senare tiders förortsbebyggelse. De eländiga och "förhatliga" hyreskasernerna skulle byggas bort. Den mur eller vall som tidigare omgärdat många städer kom till stor del att ersättas av höga stenhus. Mot sjösidan byggdes hus med monumentala fasader.

Staden blev alltmer segregerad. Särskilda arbetar- och överklassområden uppstod. Gränserna markerades ofta med en bred gata. Ett exempel på detta är Göteborg med den borgerliga stadsdelen Vasastaden och arbetarstadsdelen Haga.

I Göteborg utgjorde Sprängkuilsgatan gräns mellan två världar, borgerskapets stadsdel Vasastaden och arbetarklassens stadsdel Haga. Bilden visar hus i Haga. Foto Christer Ahlberger.

”Stenstaden” runt det praktfulla torget i Sundsvall. Foto Sundsvalls museum.

Stadskärnorna sprängdes alltså på grund av de offentliga och privata byggnadsprojektens starka tryck. Samtidigt medförde etableringar av fabriker utanför städerna att centrum förlorade sin gamla position. Att fabrikena byggdes utanför stadsreglerat område berodde förutom på de låga tomtpriserna, även på att man slapp att ta hänsyn till städernas byggnadsstadgor.

Städerna blev alltmer amorfa och osammanhängande. Ett exempel på detta är bebyggelsen på de så kallade Landalabergen i Örgryte församling söder om Göteborg. Här uppstod på 1870-talet en liten förstad, uppbyggd utan någon egentlig plan och utan hänsyn till hälsovårdens och brandsäkerhetens fordringar. Invånarna bestod till största delen av fattigt folk som arbetade i staden. Detta skapade oändliga tvister mellan Örgryte församling och staden Göteborg. Dessutom fanns det ingen känsla hos arbetarna i Landala av att tillhöra landsförsamlingen. Snarare såg man området som en ”koloni” till staden.⁸⁹ Detta tvingade fram en inkorporering 1883. Ett annat exempel på tidiga ”kolonier” är Norra förstaden utanför Norrköping.

Nya, höga och monumentala stenfaser bröt av skarpt mot äldre, låg och ”pittoresk” bebyggelse. Den arkitektoniska klyvningen fick sociala, politiska och kulturella följder. Ännu idag finns det i de flesta städer klara spår av en sådan klyvning. I Sundsvall blev den sociala tudelningen särskilt påtaglig. Staden, som blev centrum för den norrländska skogsindustrin, utvecklades starkt efter 1800-talets mitt. Den inflyttade arbetarbefolkningen integrerades inte utan hän-

Från sjösidan utgör "stenstaden" i Helsingborg en storslagen vy. Husen tornar upp sig i praktfulla rader längs strandkanten. Foto Helsingborgs museum.

visades till ett särskilt område, Stenhammaren. När den förödande branden 1888 raderade ut Sundsvalls centrala delar, uppfördes en påkostad och omtalad, modern stenstad. Staden kom att bestå av den centrala stenstaden och de gamla skepparkvarteren norr om ån. Utanför staden bredde en låg och oplanerad bebyggelse ut sig.⁹⁰

Eftersom stenstäderna blev särskilt påkostade i framgångsrika städer som Sundsvall och Helsingborg, kom uppdelningen att få skarpare gränser här. I Helsingborg kom polariseringen att bli mycket tydlig. I söder uppfördes huvuddelen av arbetarklassens kåkbebyggelse, medan för borgerskapet restes pampiga stenhus runt det centrala torget i den gamla stadskärnan.

Karlstad var före branden 1865 en tätt sammanträngd trästad med många små timmerhus. Branden gav tillfälle att bygga en ny stad. Envåningshus, små stugor och små tomter skulle bort. Bostäder i den nya stadens centrum blev dyra, vilket medförde att många personer tvingades att flytta ut till Kvarnberget eller Viken.⁹¹

Städernas klyvning har beskrivits av ett flertal författare. Ett exempel är Agnes von Krusenstjerna som i boken *Tony växer upp* gett oss en färgstark skildring av sekelskiftets Gävle.

” Vår stad föreföll mig då, och ännu när jag tänker på den, egentligen bestå av två städer, helt olika varandra och skilda åt av en bred å.

Den ena staden, i vars utkant vi bodde, var fullkomligt fyrkantig. Fyrkantiga torg, fyrkantiga esplanader, fyrkantiga hus! Inte ett rundat

I södra delen av det segregerade Helsingborg dominerar arbetarbostäder och fabrikkorstenar stadsbilden. Foto Helsingborgs museum.

hörn! Allt avmått, rätvinkligt, just fyrkantigt. När man stod vid början av en gata, kunde man se ända till slutet av den. En förskräcklig eldsvåda hade i mitten av adertonhundralet förstört denna sida av ån, och innevånarna själva voro mycket nöjda med den nybyggda prydliga stad, som uppförts efter branden. Själv tyckte jag att den gav intryck av tröstlös tråkighet och endast kunde tjäna som en god reklam för renhållningsverket. ... Bakom anades den nordliga provinsens egen speciella anda i fabriker, sågverk, arbetarkvarter. Men den världen kände jag inte till.

Den andra staden, den som aldrig brunnit och således lyckligt undslupit den nya tiden, var pittoresk med krokiga gator, gamla murknande trähus och grönskande trädgårdar, som på de mest oväntade sätt voro inkilade här och där. Cellfängelset, som även var beläget här med sina järnstänger framför de små gluggarna och med ett lutande rött plank, gjorde på mig ett hemskt intryck. När jag gick förbi det raskade jag alltid på stegen och räddade mig in i landshövdingens stora trädgård strax bredvid. Landshövdingen, baron Ruthven, var syssling till min mor, och i trädgården som sluttade ned mot ån, hade jag mina älsklingsställen.”⁹²

I mindre framgångsrika städer blev tudelningen inte tydligt accentuerad. Exempel på det är städer som Umeå och Alingsås.

Som tidigare påpekats ändrade statsmakterna strategi i början av 1900-talet. Man försökte lösa problemet med ökat befolkningstryck genom att inkorporera de kraftigt växande landsförsamlingarna runt städerna. Syftet var att lägga kåkstäderna under stadsstadgorna. Den segregerade, tudelade staden kvarstod emellertid med sin säregna blandning av stadsdels- och klassmedvetande. Söder i Stockholm och Masthugget i Göteborg är två typiska exempel. I dessa områden finns än idag en stark stadsdelsmentalitet som skiljer sig från de "borgerliga" stadsdelarnas. En orsak till kontinuiteten är förutom det segregerade boendet också förankringen av arbetarnas fackföreningar och idrottsklubbar i stadsdelen. Detta fick i sin tur följder för stadens arkitektur.

Nya kommunikationer

De elektriska spårvagnarna utvecklades snabbt. På kort tid konkurrerade de ut hästspårvagnar och kabelvagnar. Den första elektriska banan i Sverige var Djursholmsbanan som togs i drift 1895. Omkring sekelskiftet var hela spårvagnsnätet i Sverige elektrifierat.⁹³ De bättre kommunikationerna gav befolkningen i de nya förstäderna möjligheter att arbeta i stadens centrum. Spårvagnarna var en förutsättning för en sektoriserad stad. Bostäder och fabriker kunde finnas i olika områden. Samtidigt som egnahemsområden för arbetarbefolkningen skapades, anlades särskilda förstäder för överklassen. Ett exempel på de senare är Lidingö utanför Stockholm.

Egnahemsrörelsen växte fram med stark kraft ur debatten om bostadsfrågan. Redan 1899 tillsatte Kungl. Maj:t en egnahemskommitté. Kommitténs mål var att arbetarna förvärvade egnahem. Själva ägandet ansågs spela en avgörande roll, eftersom det gav arbetaren "en känsla av tillfredsställelse, som inverkar förmånligt på hela hans livsåskådning".

Bostadsförhållandena i kåkstäder och arbetarstadsdelar fick stort utrymme i samtidens debatt, och bostadsfrågan blev en av sekelskiftets och den gryende, moderna socialpolitikens huvudfrågor. Att bostadsfrågan fick stort utrymme kan emellertid inte förklaras enbart av de eländiga förhållandena. En orsak kan möjligen vara att en traditionell kritik av kapitalism och kommersialism kom att sammanfalla med en framväxande socialism. Bostaden, hemmet och familjen framstod som samhällets viktigaste grundvalar. Enligt den konservativa uppfattningen skulle rena och välordnade hem göra arbetare som var potentiella revoltörer och samhällsomstörtare till laglydiga samhällsbärare. Det goda hemmet var samtidigt en betydelsefull faktor i den framväxande arbetarrörelsens föreställning om en självständig och respektabel arbetarklass.

När inflyttningen till de större städerna kulminerade på 1890-talet, blev problemen stora. Uppmärksammade beskrivningar av författarna Gustaf af Geijerstam och Karl Key-Åberg visade att låg bostadsstandard och trångbodd-

Det noggrant planerade egnahemsområdet Bräcke på Hisingssidan av Göteborg. Husen står i prydliga rader som stolta symboler för tillfredsställelsen att äga ett eget hus. Ett eget hus ingav trygghet och respekt. Foto Göteborgs stadsmuseum.

het var värre och lägenheter dyrare i Stockholm än annorstädes. I städer som Stockholm och Göteborg uppfördes i snabb takt bostäder för arbetarbefolkningen. Vissa skillnader utvecklades dock mellan olika orter.

Vid förra sekelskiftet började nya stadsplaneideal ta form. Under påverkan av engelsk och tysk stadsbyggnadskonst började begreppet trädgårdsstad få fotfäste. De nya idéerna kom att tillämpas på Enskedeområdet utanför Stockholm som köpts in vid sekelskiftet. Stadsplaneingenjören Herman Ygberg och arkitekten Per Olof Hallman projekterade och ritade planen för denna nya villastad. I juli 1908 startade arbetet med att uppföra hundra enfamiljshus. Stadsdelen fick en tidstypisk utformning med slingrande gator som mjukt följer topografin. Olika parkområden anlades mellan de friliggande villorna, vilket gav stadsbilden en öppen och luftig karaktär.⁹⁴

Det är påfallande att trädgårdsstaden fick ett stort genomslag i Sverige – i förhållande till i övriga Europa. Detta kan möjligen förklaras med att vårt land är glesbefolkat, och att den urbana kulturen länge uppfattades här som främmande. Man flyttade helt enkelt in landsbygden i staden.

Landala egnahemsområde är en pittoresk oas i centrala Göteborg. När egnahemsområdet anlades i anslutning till Göteborgsutställningen 1923 utformades det enligt ett rustikt, nordiskt ideal som stod i kontrast till den urbana orientalism som i övrigt präglade utställningen.

Foto Christer Ahlberger.

Egnahemshusen skilde sig i grunden från de eländiga hyreskasernerna. Kritiken mot stenstäderna och den omkringliggande slummen var stark, och därför hälsades anläggningen av villaförstäderna med tillfredsställelse. Det ideala hemmet låg i en grönskande miljö nära storstaden. Besluten om att uppföra nya trädgårdsstäder fattades vanligen enhälligt. Som tidigare påpekats fanns en allmänt positiv attityd till den nya stadstypen. Stockholms stadsingenjör Herman Ygberg gav i ett föredrag för kronprinsen Gustav Adolf 1909 en pregnant framställning av den konservativa synen.

”... arbetaren [kan] sysselsätta sig med att själv reparera sin stuga eller arbeta i sin lilla täppa. Vill han läsa bör han mer ostört kunna få göra det, då barnen mycket lättare komma att vistas ute, när de så till sägandes bo på landet. Skulle även barnen vara inne, komma de mindre att störa honom då ju bostaden är fördelad i två våningar. Vad barnen beträffar torde det vara ostridigt, att de bliva både friskare och starkare, om de såsom här hava tillfälle att vistas så mycket ute i det fria. ... Bland annat torde de få lära sig att ej förstöra inredningen i byggnaden, då reparationerna åligger fadern. Uti hyreskasernerna i Stockholm där reparationerna åligger hyresvärdarna torde hyresgästerna och deras barn ofta nog icke vara så särdeles rädda om inredningen. Allt detta sammanlagt kommer med säkerhet att verka därhän att arbetaren får kärlek till hemmet och sålunda även till fosterlandet.”⁹⁵

Funktionellt stadsplanetänkande

Kritiken mot det moderna samhället kulminerade under 1890-talets extrema högkonjunktur. Inom arkitekturen förde reaktionen mot det nya bland annat med sig ett ökat intresse för medeltiden. En häftig kritik mot rätlinjighet och oändliga perspektiv uppstod. Efter medeltida mönster sågs slutenhet och oregelbundenhet som idealen inom stadsbyggnadskonsten.⁹⁶ Förenklat kan man säga att konstnären ersatte ingenjören som stadsbyggare.

De internationella impulserna var påtagliga. Särskilt inflytelserik var den österrikiske arkitekten och konsthistorikern Camillo Sitte. Han fick ett mycket stort genomslag med boken *Der Städtebau nach seinen künstlerischen Grundsätzen* som publicerades 1889. Sitte reagerade i första hand mot den förfulning

som blivit en följd av de okänsliga rivningar och snabbt uppbyggda hyreskaserner som präglade Europas industristäder. Konsthistorikern Sitte hämtade inspiration från den medeltida gatumiljön med en osymmetriskt anpassad uppbyggnad av slutna rum.

En central gestalt bland de nya svenska stadsbyggarna var arkitekten Per Olof Hallman. Han var den förste som kritiserade de "människofientliga ingenjörstäderna". Vid mitten av 1890-talet gick han till hårt angrepp mot de rådande idealen inom stadsplaneringen. Han var kritisk mot de många exempel i vårt land på ingenjörstäder (och stundom lantmätarestäder) som kommit till med linjalens hjälp utan något egentligt konststudium och utan några allvarligare tankar om att just det evigt återkommande schackbrädet bör vara typen.

Svensk stadsbyggnadskonst förändrades i grunden av Hallmans idéer. Vid 1900-talets början dominerade han den svenska stadsplaneringen så mycket att han av samtiden kallades "riksbyggmästare". Hans omkring sjuttio stadsplaner baserades vanligen på omsorgsfulla uppmätningar av terrängen, och han torde vara den förste i landet som använde stadsplanemodeller. Målsättningen var att anpassa gatunät och byggnadskvarter efter topografin och ta till vara de möjligheter som terrängen erbjöd att forma omväxlande stadslandskap. Långa och tröttande perspektiv skulle undvikas, istället skulle staden bestå av fattbara, konstnärligt gestaltade rumsbildningar och estetiskt tilltalande utblickar. Det ligger nära till hands att jämföra Hallmans stadsplaner med den asymmetriska kompositionen och naturinspirerade ornamentiken i en jugendbyggnad. Hallmans planer var som regel tänkta för villor eller annan småskalig bebyggelse. Hallman var också förespråkare för trädgårdsrörelsen i Sverige.⁹⁷

Man bör emellertid inte överskatta Hallmans betydelse för de svenska städernas nuvarande utseende. Under Första världskriget avbröts byggnadsverksamheten på de flesta håll, och på 1920-talet var Hallmans idéer till stor del överspelade. Hallman ersattes som landets ledande stadsbyggare av lärjungen Albert Lilienberg (1879–1967). Han blev efter sina praktikår hos Hallman förste stadsingenjör i Göteborg.

Lilienbergs betydelse för svensk stadsbyggnad är central. Den internationella stadsbyggnadsutställning som ingick i Göteborgs jubileumsutställning 1923 var till stor del hans verk. Under sin tidiga verksamhetsperiod i Göteborg ritade han några av de bästa svenska planerna enligt Sitteskolan. Hans nyskapande bestod i att han anpassade element från Sitteskolans oregelbundna stadsbyggnadskonst till funktionella lösningar.

På flera sätt föregrep Lilienbergs idéer den funktionalistiska eran inom stadsbyggandet. Arkitekturforskaren Hans Bjur hävdar i sin avhandling från 1984 att "analyser av funktionalismens stadsplaneestetik i huvudsak måste utgå från denna epok".⁹⁸ Lilienberg lade grunden till det funktionalistiska genombrottet som vanligen dateras till omkring 1930. I grova drag kan man säga att Lilienberg förde ett nytt tänkande till stadsplaneringen, konkretiserat i tre punkter.

- Stadsplanen skulle gälla ett större område, och även omlandet skulle tas in i planeringen.
- Olika funktioner skulle ges olika utrymmen i en systematisk zonering.
- Teknisk och organisatorisk pragmatism tillsammans med ekonomi, lagstiftning och teknik skulle ses som en helhet.⁹⁹

Svensk stadsbyggnadsteknik kom under Lilienbergs tid att få en internationellt framskjuten plats. Stadsplanekonsten övergick i modern stadsplanering, där den teknisk-organisatoriska delen spelade en allt större roll, och där hela regionen sågs i ett sammanhang. Stadsplanen handlade om att geografiskt fördela alla verksamheter som krävde plats i staden.

Under 1890-talet utvecklades alltså stadsplaneringen från att ha varit en bissyssa för lantmätare och ingenjörer till att bli en fackdisciplin huvudsakligen för arkitekter. När Lilienberg 1912 i kategoriska ordalag distanserade sig från de idéer hans mentor Hallman företrädde, innebar det inte att de romantiska idealen helt förkastades.¹⁰⁰ Tvärtom bibehölls flera element från det tidigare stadsbyggandet, men de underkastades pragmatiska mål.¹⁰¹ Det romantiska mellanspelet inom stadsbyggnadskonsten kan sägas förebåda det moderna stadsbyggandet.

Även om Lilienbergs personliga roll möjligen överskattas är tidpunkten – 1912 – för hans brytning med den romantiska traditionen särskilt intressant. Oavsett om man behandlar den svenska staden ur ett demografiskt, politiskt eller administrativt perspektiv, innebar åren mellan 1910 och 1920 en viktig brytpunkt. Påfallande är att samma år som Lilienberg tog avstånd från de romantiska idealen publicerade geografen Sten de Geer en artikel om arbetsfördelningen i olika städer längs Östersjön. Den organiskt framväxta zoneringen i de snabbväxande storstäderna analyserades av de Geer, och han menade att:

”... /storstädernas/ zonala tillväxt är en intressant och imponerande geografisk företeelse. Den visar en tendens att följa sina egna lagar trots alla hinder.”¹⁰²

Lilienbergs planeringstänkande syftade till att lösa de problem urbaniseringen skapat i expansiva städer, t.ex. Göteborg. Flera svenska städer befann sig i en situation där de tappat eller höll på att tappa kontrollen över tillväxten. Särskilt akut var det i städernas oplanerade randområden. Här rådde i många fall rent kaos. Många stadsupplösande krafter hotade helt enkelt att spränga städerna med risk för sammanbrott på flera plan. Lilienbergs planer kunde inte hindra men däremot lindra effekterna av en stadsupplösning.

Folkhemsstaden
1920–

DET TOTALA ANTALET

STADSINVÅNARE i Sverige ökade från 1 743 000 år 1920 till 4 177 000 år 1965. Trots detta var det en viss avmattning i ökningstakten under den nämnda perioden. Den procentuella stegringen av antalet stadsinvånare var ungefär 1,5 % per år, jämfört med 2–3 % under perioden 1850–1920. Detta kan ses som en naturlig följd av att utgångsläget blivit så högt, och att landsbygden – varifrån stadsbefolkningen till stor del kom – började krympa i absoluta tal beträffande sin befolkning. Mot slutet av 1950-talet bodde mer än halva rikets befolkning i vad som administrativt räknades som stad.

Stockholms relativa tillbakagång fortgår under perioden. År 1965 var staden inte fullt dubbelt så stor som närmaste stad i rangordning. Efter 1960 minskar dessutom huvudstadens folkmängd i absoluta tal. Tillbakagången är emellertid skenbar. Redan 1920 fanns det ytterligare en stad inom Storstockholm, nämligen Djursholm, och efter 1920 tillkommer ännu fler: Lidingö 1926, Sundbyberg 1927, Solna 1943 – Solna var en av de större städerna i riket redan vid grundandet – och Nacka 1949. Om man räknar in dessa städer och några köpingar i Storstockholm, fanns där 1965 något över en miljon invånare. Jämför man Storstockholm 1965 med ungefär samma område (städer, köpingar och municipalsamhällen i Stockholms grannskap) 1920, finner man en betydande tillväxt mellan 1920 och 1965. Storstockholms befolkning ökade med 121 %, vilket var mer än både Göteborg och Malmö. Det är tydligt att huvudstadens långa relativa tillbakagång bröts en bit in på 1900-talet. Påpekas bör, att det var bara några få nya städer som bildades direkt intill en annan större stad. Stockholm utvidgades till Storstockholm, väster om Jönköping växte Huskvarna upp och blev stad 1911, och omedelbart söder om Göteborg bildades Mölndal som fick stadsrättigheter 1922.

År 1965 är det sista året som det är meningsfullt att studera det svenska stadsväsendet i traditionell mening. Därefter försvinner kategorin ”stad” ur den officiella statistiken och ersätts av ”tätort”. Från och med 1970 försvinner till och med beteckningen stad helt och hållet i det officiella språket.

Inkorporeringar och stadsbildningar

Mellan 1910 och 1930 genomfördes ett 40-tal inkorporeringar. Under 1940-talet (till 1952) accelererade utvecklingen, då inte mindre än 115 inkorporeringar genomfördes.¹⁰³ Under denna sista inkorporeringsvåg införlivades stora

Vid Mor Kerstins Torg i köpingen Kinna lyser lokaler för den centrala och lokala makten med sin frånvaro. Vare sig tron eller lagen finns representerad vid torget. Det som är påtagligt närvarande är olika affärsverksamheter. Foto Christer Ahlberger.

glesbebyggda områden. Dessa avsåg man förmodligen att bebygga förr eller senare.

Samtidigt låg flera betydande tätorter, t.ex. Skutskär, Hofors, Karlsborg, Grängesberg och Surahammar, kvar utanför det administrativa stads- och tätortssystemet. Vid ett ytligt betraktande förefaller statsmakternas politik under några årtionden ha varit inkonsekvent och motsägelsefull. Varför endast vissa tätorter fick stads- eller köpingsrättigheter framstår som tämligen svårförklarligt.

Köpingarna utvecklades mycket starkt efter 1920, betydligt starkare än städerna. Köpingarnas invånarantal mer än åttafaldigades, från 71 000 år 1920 till 601 000 år 1965, trots att flera köpingar fick stadsrättigheter under perioden. År 1965 fanns det många stora köpingar. Några

De femton största städerna i Sverige 1965.
Siffran efter namnet visar rangordningen 1920.
Inom parentes ökningen i procent sedan 1920.

	Antal invånare
Stockholm 1	787 183 (87)
Göteborg 2	421 283 (102)
Malmö 3	248 819 (119)
Norrköping 4	93 691 (60)
Västerås 8	88 784 (193)
Uppsala 11	86 986 (207)
Örebro 7	81 542 (125)
Helsingborg 5	78 672 (66)
Linköping 14	71 619 (173)
Borås 12	69 763 (146)
Eskilstuna 9	63 669 (110)
Gävle 6	59 796 (59)
Sundsvall 19	59 434 (268)
Solna -	55 096 -
Jönköping 10	53 247 (83)

ingick i Storstockholm: Sollentuna med 33 000 invånare, Täby med 30 000 och Danderyd med 15 000. Andra stora köpingar var industriorter som Finspång med 17 000 invånare, Hallstahammar med 13 000 och Hammarö med 11 000. Många köpingar hade större befolkning än flera medelstora städer. En illustration till nyckfullheten i den förda politiken är att flera köpingar hade fler invånare än städer som fick stadsrättigheter efter 1910.

Under 1940-talet bildades många köpingar och städer. Detta årtionde kan ses som ett sista försök att inordna tätorterna i särskilda administrativa system. Köpingsgrundandet fortsatte emellertid ända fram till 1962, dvs. mer än ett decennium efter det att den sista staden – Säffle – grundades 1951.

Hybriden municipalsamhället började avvecklas redan på 1940-talet.¹⁰⁴ Redan på 1910-talet hade åtskilliga municipalsamhällen följt med då städer inkorporerat randkommuner. Särskilt gäller detta kring Stockholm och Göteborg. Övriga municipalsamhällen blev städer eller köpingar. Ett exempel är Solna som bildades av i huvudsak fyra municipalsamhällen och blev stad 1943. Åren mellan 1910 och 1951, då Säffle som sista ort fick stadsrättigheter 1951, är utan jämförelse den stora stadsbildningsperioden i svensk historia. Under de åren grundades 40 städer. Som jämförelse kan nämnas att endast 29 städer grundades mellan 1580 och 1680, den andra stora stadsbildningsepoken i svensk historia. Många av de nygrundade städerna på 1900-talet var viktiga industriorter. Exempel är Borlänge, Fagersta, Sandviken, Avesta, Ludvika, Hagfors och Karlskoga. I Småland fick orter som Vetlanda, Värnamo, Nybro och Ljungby stadsrättigheter under perioden.

Ett nytt drag i stadsgrundandet inleddes 1940, då hela landskommuner fick stadsrättigheter. Nybildade städer som Karlskoga 1940, Kramfors 1947 och Kiruna 1948 hade stora obebyggda områden inom stadsgränserna. Den sistnämnda kunde ståta med titeln "världens största stad" till arealen. Flera städer kom alltså att inrymma omfattande glesbebyggda områden.

När nya orter fick stadsrättigheter och nya områden införlivades i befintliga städer, blev antalet stadsbor fler. Särskilt påtagligt är detta på 1940-talet, då stadsbefolkningen växte snabbare än under någon annan period. Stadsinvånarna ökade under decenniet med omkring 900 000, eller med nästan 10 % av hela rikets befolkning. Denna unika ökning berodde på att decenniet är en av de stora nybildningsperioderna i svensk stadshistoria. Inte mindre än 14 nya städer bildades (störst var Solna med mer än 30 000 invånare redan då staden skapades 1943). En hel del inkorporeringar skedde också, bland annat införlivades 1949 större delen av Spånga köping och Hässelby köping med Stockholm. I Hässelby kom snart den mycket uppmärksammade stadsdelen Vällingby att byggas. Göteborg inkorporerade Västra Frölunda och Backa socknar (1945 respektive 1948). Samtidigt som inkorporeringar och stadsbildningar tillförde nya stadsbor, skedde dessutom tillväxten i mycket högre grad än vid 1900-talets början genom inflyttning och födelseöverskott.¹⁰⁵

Folkhemsbygge och funktionalism

En politisk stämning med aggressiva klassmotsättningar under 1920-talet avlöstes en bit in på 1930-talet av ett lugnare samhällsklimat. Samtidigt befäste socialdemokratin sin starka ställning både på den lokala nivån och i riksdagen. Folkhemmet och de nya städerna började byggas samtidigt. Föreställningen om det goda livet kom att i stor utsträckning kopplas till bostaden och stadsplaneringen.

Bilden av samhället som en huskropp användes flitigt av 1930-talets politiker och debattörer. Per Albin Hansson formulerade folkhemstanken 1928 med orden ”det måste en gång bli så, att klassamhället Sverige avlöses av folkhemmet Sverige”, vilket fick betydelse för bostadsbyggandet. Äldre och nerslitna arbetarkvarter var symboler för ett gammalt klassamhälle. Ett jämlikt och demokratiskt samhälle skulle ha ”demokratiska” och funktionella hus.

För den under 1930-talet alltmer dominerande socialdemokratin stod bostadsfrågan högt upp på partiprogrammet. Den goda bostaden skulle vara rymlig, funktionell, ljus och modern. Arbetarnas väg till befrielse från klassförtrycket gick via hälsosamma bostäder. Smutsiga och osunda bostadsförhållanden sågs som ett klassmärke och skulle utplånas. Genom bostadsplanering och byggande i samhällets regi och minskat beroende av privata fastighetsägare skulle arbetarklassen få möjligheter till ett värdigare liv. Subventioner till husbyggande skulle utjämna orättvisor i boendet.

Staden, där socialdemokratin hade sitt starkaste fäste, ställdes mot landsbygden. Staden representerade det moderna Framtidssverige och landsbygden det traditionella Fattigsverige. Egnahemshus, lamellhus och moderna stadsplaner ställdes mot landsbygdens ryggåsstugor.¹⁰⁶

Styrkan i husbilder var påtaglig under den funktionalistiska epoken. Ett sentida exempel finner vi i Ragnar Casparssons LO-historik från 1966. Han skriver där:

”... /det/ gamla klassamhället har sjunkit i grus och spillror. På ruinerna har vårt folk byggt ett nytt, ljust och luftigt hus, med trivsammare och tryggare villkor för alla, med samma rättigheter och skyldigheter för delägarna. I detta husbygge har Landsorganisationen i Sverige under många decennier varit en aktiv och pådrivande kraft.”

Som tidigare beskrivits framkom redan under 1910-talet en rad nya idéer som lade grunden till det moderna stadsbyggandet.¹⁰⁷ Under slutet av 20-talet vann de nya idéerna insteg under beteckningen funktionalism. Arkitekterna lämnade det slutna rummet och sökte istället ta vara på terrängens möjligheter genom att mer fritt gruppera olika typer av hus. Bostadsområdena fick därmed en mer

Stockholms universitetsbyggnader i Frescati. Lamellhusen är mäktiga symboler för det demokratiska samhället även när det gäller officiella byggnader. Foto Jan Norrman, Riksantikvarieämbetet.

levande och omväxlande karaktär. Olika stadsdelar planerades utifrån deras funktioner. Städerna delades upp i olika zoner.

Funktionalismen bars fram av en ny samhällssyn. Det handlade om tro på en ändamålsenlig livsföring efter förnufts- och nyttoprinciper – det funktionella och rationella livet. Arkitekten Uno Åhrén drog upp riktlinjerna för generalplanerna som skulle upprättas för rikets städer. I dessa fanns visionen om det funktionella, välplanerade och goda livet. Generalplanerna skulle utformas som:

*” ... en sammanställning och ett program för de allmänna och enskilda investeringsbehoven under en rimlig tid, t ex 5-10 år framåt. Utan en planläggning av detta slag kan man inte skapa mänskliga högvärdiga samhällen och inte skapa god ekonomi i samhällsbyggandet. ”*¹⁰⁸

En annan av de nya idéernas portalfigurer var konsthistorikern Gregor Paulsson som bland annat i egenskap av ordförande i Svenska slöjdföreningen var chef för Stockholmsutställningen 1930. I en debattartikel om arkitektur och politik formulerar Paulsson sin bild av den nya arkitekturen. Han skriver att:

”... /den/ process som nu försiggår inom arkitekturen, är en demokratisering av hyreshuset och trädgårdsstadsvillan. För den förra kategorin har början redan skett genom kvartershusets förändring till lamellhus, en förändring, under vilken ligger strävan att bereda lika goda bostäder åt alla husets innevånare och sålunda beröva den gamla hyreskasernen dess klassprägel. ... Våra dagars diskussion rör sig om vägen till en med större konsekvens utförd demokratisering av byggnadsväsendet. Denna demokratisering medför som konsekvens ny arkitektur och ny stadsform.”¹⁰⁹

Vad Paulsson menar med ny arkitektur och ny stadsform beskrivs också i artikeln. Han använder arkitekten Uno Åhréns planer över ett kvarter i Vasastaden, Stockholm, där Åhrén lade lamellhus i prydliga rader, vilket särskilt attraherade Paulsson. Gregor Paulsson förde in begreppet ”den klasslösa staden”, därför han ville att alla lägenheter skulle ha likartat utseende, goda solvinklar och balkong. Husen fick representera det nya demokratiska och jämlika samhället.

Det kan idag ses som en märklig paradox, att det som den funktionalistiska epoken kritiserats mest för under senare år är detsamma som dess pionjärer i första hand ville motarbeta, nämligen rotlösheten.¹¹⁰ Tidiga funktionalister ansåg, att den alienation som urbanisering skapade kunde motverkas av god arkitektur och stadsplanering. Särskilt bruksorten såg man som ett ideal, kanske motsägelsefullt med tanke på dess vertikalt sociala gemenskap. I det nya samhället ersattes dock brukspatronen av den rättvisa och goda staten.

Husen skulle åtminstone se ut som om de framstälts i industriella serier. Byggnadskropparna skulle inpassas harmoniskt i stadsplanen, och bostäderna skulle ha en så ändamålsenlig utformning som möjligt. Idealbostaden skulle vara ljus och solig samt skyddad från insyn. Lamellhusen var den hustyp som bäst ansågs tillgodose dessa krav. De placerades med gavlarna i nord-sydlig sträckning, så att båda fasaderna kunde bli solbelysta. Huskropparna gjordes smala, högst elva meter breda, därför att man gärna ville att lägenheterna skulle vara genomgående från fasad till fasad, så att alla rum skulle få direkt solljus. Fönstren skulle vara stora, och avstånden mellan husen rejält tilltagna.

Bostadskooperationen spelade en avgörande roll för spridningen av den nya stadstypen i landet. Även om flera funktionalister hade sina sympatier hos socialdemokratin finns det inget direkt samband mellan socialdemokrati och funktionalism.¹¹¹

Kommunreformer

Under efterkrigstiden genomfördes en serie reformer som gav kommunerna mer inflytande och större ansvar. Den ”kommunala renässansen” medförde att kommunerna involverades i rikspolitiken och på ett helt annat sätt än tidigare blev företrädare för statsmaktens intentioner och fick ansvaret för deras förverkligande.¹¹² Det så kallade kommunala sambandet skapades av beslutsfattarna på central nivå och beslutsverkställarna på lokal nivå. Den kommunala verksamhetens expansion som följde med välfärdssamhällets förverkligande gav många små landskommuner problem. Befolkningsunderlaget och skatteinkomsterna var helt enkelt otillräckliga för att finansiera de nya kraven. Vid 1946 års riksdag beslöts därför, att små kommuner skulle slås samman till storkommuner med minst 2 000 invånare. Reformen trädde i kraft 1952. Då hade landets 2 364 kommuner halverats till 1 034.

På 1960-talet stod det klart att den tidigare storkommunreformen inte gett önskat resultat. Införandet av en fullt utbyggd grundskola ansågs kräva ett befolkningsunderlag på minst 7 500–8 500 invånare. Skulle socialvården kunna få den omfattning man ville ha, borde invånarantalet helst vara minst 10 000. Effektiv samhällsplanering, lokalisering av industrier, ökat bostadsbyggande, utbyggnad av skolväsen och social service, lösning av vatten-, avlopps- och miljöproblem ansågs kräva större kommunala enheter. Kommunikationernas utveckling och framför allt bilismens genombrott borde, menade man, underlätta samfärdseln även inom ganska vidsträckta kommuner och göra det möjligt att koncentrera en del av de kommunala organen och serviceinrättningarna till en centralort i kommunen.

År 1962 beslöt riksdagen att en ny kommunindelning skulle genomföras. Storkommunerna skulle sammanföras i kommunblock genom frivilliga överenskommelser. De nya kommunerna borde bli så stora, att de vid mitten av 1970-talet skulle ha en folkmängd på minst 8 000 invånare. Sammanläggningen borde vara slutförd under första hälften av 1970-talet. Reformen medförde att Sveriges kommuner reducerades till 279 stycken. Benämningen stad, köping och landskommun användes inte längre utan ersattes av benämningen kommun. Städerna upphörde formellt att existera. Reformen innebar också att traditionella benämningar som stadsfullmäktige, drätselkammare och stadskollegium försvann, och de offentliga organen fick nya namn.

Det finns en aspekt av kommunreformen under 1960-talet som är värd att framhålla. Det gamla stadssystemet som praktiskt taget var obrutet fram till 1800-talets mitt präglades av en mycket skarp åtskillnad mellan stad och landsbygd. Ända fram till bildandet av den sista staden – Säffle 1951 – tycks ambitionen ha varit att bevara en administrativ särställning för städer respektive köpingar och municipalsamhällen. Under 50-talet kan man emellertid skönja en förändring i stadspolitiken som ger en antydning om kommunreformen. Tanken bakom denna, utlagd först i ett principbetänkande 1961, var revolutioner-

Marstrands venetianskt präglade stadsbild. Genom 1971 års kommunreform har Marstrand liksom många andra städer förlorat status. Marstrand, en av Bohusläns äldsta städer, ingår numera i Kungälv's kommun. Foto Christer Ahlberger.

ande. Man bröt mot en uråldrig föreställning om skillnad mellan stad och landsbygd. Den nya strategin gick helt enkelt ut på att förena tätort och landsbygd och skapa en enhetlig kommuntyp av tillräcklig storlek för att orka bära de kostnader de nya sociala reformerna krävde. Samtidigt skulle den flora av administrativa hybridformer som vuxit fram utplånas.

Den nya kommunindelningen 1971 föregreps på många håll under senare delen av 1960-talet. Vissa småstäder försvann som självständiga kommuner (t.ex. Marstrand och Skanör/Falsterbo). I andra fall blev en gammal stad centralort i en stor kommun, men staden försvann officiellt. Ett exempel på detta är Visby som införlivade – eller införlivades i – Gotlands kommun. Med 1971 års kommunreform fick Sverige en enda styrelseform; kommunen. Sverige blev därmed ett land utan städer.

Sanering och sönderfall

Före Andra världskriget hade stadsplanerarna visat svagt intresse för städernas centrala delar. Vid 1960-talets början skedde en förändring. Nu revs i flera städer hela kvarter, ofta belägna intill Stortorget. Raseringen av många gånger kulturhistoriskt viktiga byggnader genomfördes för att ge plats åt parkerings-

TVÅ VYER FRÅN MASTHUGGSBERGET I GÖTEBORG. BILDEN PÅ DENNA SIDA VISAR DEN TÄTA OCH "PITTORESKA" STADSMILJÖN I SJÖMÄNNENS OCH STUVARNAS MASTHUGGET. OMRÅDET VAR FULLT AV SPRUDLANDE LIV LIKSOM VERKSAMHETEN I HAMNEN. FOTO GÖTEBORGS STADSMUSEUM.

platser, vägar och tidens nya, kommersiella tempel – varuhus. På ett sätt som inte skett tidigare gjordes ingrepp i den centrala stadsbilden. När statusfunktioner kom till under 1800-talets senare del, gjordes vanligtvis inga ingrepp i den äldre stadskärnan. Järnvägarna byggdes i de flesta fall en bit därifrån.

I de nyinkorporerade områdena som tidigare låg utanför de gamla stadsgränserna intensifierades främst bostadsbyggande under 1960-talet. Efterkrigstidens starka befolkningstillväxt och höjda levnadsstandard ledde till en besvärande bostadsbrist. Det blev nödvändigt att i snabb takt öka bostadsproduktionen. Lösningen fann man i punkthus med tio våningar eller mera eller i höga skivhus med ett par hundra meter långa fasader. Dessa hus tillfredsställde akuta behov i ett krisläge på bostadsmarknaden. De förbättrade kommunikationerna gjorde det möjligt att placera de nya bostadsområdena långt utanför städernas centrum. Under 1960-talet lade man ner spårvägarna i alla städer utom i Norrköping och Göteborg, och man ersatte spårvagnarna med bussar. I Stockholm

Bilden på denna sida visar när stadsdelen och innerhamnen förlorat sina myllrande aktiviteter. När Masthugget sanerades, försvann en unik kultur.
Foto Christer Ahlberger.

förbättrades förbindelserna med förorterna tack vare tunnelbanan. Bostadsbristen ledde till det numera så omtalade miljonprogrammet. Under en tioårsperiod, från mitten av 1960- till mitten av 1970-talet, skulle 100 000 nya bostäder byggas årligen. Denna idé, som visserligen inte lyckades till fullo, är ett typexempel på den sena funktionalismens storskaliga lösningar. Eftersom kommunerna tilldelades årliga bidragskvoter, kunde mängder av bostäder byggas. Produktionen skulle vara rationell och ske på en industriell basis. Föga tankemöda lades ner på frågor kring de sociala och ekonomiska konsekvenser som de nya bostadsområdena kom att brottas med.

När arkitekter och samhällsplanerare omkring 1960 började rikta sina blickar mot de gamla stadskärnorna, sökte de alltså i första hand ytor för den ökande biltrafiken. Nya vägar och parkeringsplatser mitt i staden ansågs viktiga för att människor på bekvämast möjliga sätt skulle kunna ta sig till de nya varuhusen som började uppföras i stadens centrum, ofta vid Stortorget.

Förorten Rosengård i Malmö (till vänster) och Västra Frölunda i Göteborg (ovan) – de nya välfärdssamhällena. Bostadsområdena från miljonprogrammets dagar är mäktiga kvarlevor från den sena funktionalismens epok.

Foto Malmö museer och Christer Ahlberger.

Rivningarna av centrala kvarter kallades av samtidens beslutsfattare för saneringar. Många av dessa ses numera som brutala och okänsliga, medan andra genomfördes med känsla och fantasi. Ett exempel på typen av okänsliga saneringar är nedre Norrmalm i Stockholm. Saneringsplanen för de södra delarna av Gävle tillhör kategorin, där man var särskilt varsam gentemot den äldre bebyggelsen. Man försökte undvika att hela kvarter sanerades och sparde en del av den gamla bebyggelsen som kulturresevat.

Ansvar för de ofta hänsynslösa saneringarna och miljonprogrammets föga attraktiva bostäder läggs idag på funktionalismen. Det finns emellertid invändningar mot en alltför ensidig kritik av den funktionalistiska byggnadsepokens förändringsvilja. Den första generationen funktionalister (tiden fram till omkring 1955) anknöt i hög grad till äldre byggnadstraditioner med tegelfasader, burspråk etc. Denna tidiga funktionalism skiljer sig markant från den senare

Saneringen av Gävles centrala delar på 1950-talet var mer pietetsfull och försiktig än i många andra städer. Foto Gävleborgs museum.

mer teknokratiska. Rivningshysterin på 1960-talet ger intryck av att beslutsfattarna och kanske även medborgarna drogs med i framstegsoptimismen.

Numera, när tidsandan ändrats, är det tråkigt att notera, att beslutsfattarna i sin iver att bygga ett nytt samhälle bröt totalt med tidigare traditioner. För många beslutsfattare som själva växt upp i nerslitna, trånga och ohygieniska arbetarstadsdelar var det självklart att jämna dem med marken. Man rev ju samtidigt klassamhället och den förnedrande fattigdomen. Arbetarna skulle för sitt eget bästa tvingas att flytta från de trånga, mörka och ohygieniska bostadskvar-

teren till moderna, ljusa och hygieniska förorter. Emellertid blev följden att den speciella arbetarstadsdelkulturen raserades. Samtidigt berördes borgerliga stadsdelar som var i bättre skick i ringa omfattning av saneringar.

Massbilism

Den kanske viktigaste faktorn för en förändrad stadsbild efter 1960 var bilismen. Den gamla bebyggelsen kunde inte anpassas till det allt större behovet av ytor för nya vägar och parkeringsplatser. Detta gällde särskilt stadskärnorna i de större städerna. Trafikleder drogs i många fall på ett sätt som idag kan förefalla obegripligt, nämligen rakt igenom de centrala delarna.

Den flerfiliga Oscarsleden längs södra stranden av Göta älv i Göteborg. Leden gör det svårt för fotgängare att komma till det gamla hamnområdet. Det är ett strapatsrikt företag att forcera denna pulsåder. Foto Christer Ahlberger.

Ett ovanligt brutalt exempel på stadsbyggnadskonst är motorleden som drogs genom Borås under 1960-talet. Vägen stryker alldeles intill bostadshusen. Foto Christer Ahlberger.

Den rörlighet som bilismen medförde skapade förutsättningar för människor att bo längre från stadens centrum och bilpendla till arbeten i de centrala delarna. De förbättrade kommunikationerna intensifierade stadskroppens upplösningstendenser, eftersom det möjliga pendelavståndet ökade. Motorvägarnas betydelse för stadsupplösningen erinrar om spårvägarnas åren efter sekelskiftet 1900, när befolkningen för första gången kunde bosätta sig utanför stadskärnan. Bilarna medgav emellertid en mer radikal utbyggnad av staden än vad spårvagnarna gjort tidigare.

En allt starkare tendens till kontorisering av centrum gjorde sig gällande, särskilt i de större städerna. De kommunala myndigheterna lade sina kontor i de centrala delarna av staden, gärna så nära torg, rådhus och andra medelpunkter som möjligt. Affärsföretag strävade efter att få centrala lägen vid huvudgatorna. Bankkontor låg i regel i centrum, och där fanns också arbetslokaler för advokater, läkare, tandläkare m.fl. Kontoriseringsen har medfört kraftigt stigande fastighets- och tomtpriser i centrum. Hyrorna blev så höga att tillgängliga utrymmen i ringa utsträckning kunde nyttjas som bostäder.

Gamla och nya E6:an i Mölndalsbro, där spårväg och järnväg bildar kommunikationsstråk som upptar större delen av dalen in mot Göteborg. Varuhus, vägar och parkeringsplatser bröt på några få årtionden ner den arkitektoniska balansen i många stadskärnor. Foto Christer Ahlberger.

Vid Frölunda torg ligger ett av Nordens största köpcenter, omringat av höga bostadshus. Foto Christer Ahlberger.

Syskonstäder

Om man tittar på en karta över de svenska städernas placering, finner man att många städer ligger parvis. Vanligen är den ena staden en äldre stadsbildning med anor från medeltiden eller stormaktstiden och den andra en yngre som kommit till under 1900-talets första hälft. Exempel är städer som Kristianstad – Hässleholm, Eksjö – Nässjö, Kalmar – Nybro, Vänersborg – Trollhättan, Falun – Borlänge och Gävle – Sandviken. Låt oss börja med en genomgång av troliga syskonstäder. I något fall har ”småsyskonet” bara status av köping.

Några syskonstäder

Län	Äldre stad	Grundlagd år	Yngre stad	Grundlagd år	Yngre stadens funktion
D	Nyköping	ca 1250	Oxelösund	1950	Exporthamn
E	Skänninge	ca 1200	Mjölby	1920	Industri
E	Vadstena	1400	Motala	1881	Kanal, industri
F	Jönköping	1200-talet	Huskvarna	1911	Industri
F	Eksjö	senast 1440	Nässjö	1914	Järnväg
H	Kalmar	1100-talet	Nybro	1932	Industri
L	Kristianstad	1622	Hässleholm	1914	Järnväg
P	Vänersborg	1642	Trollhättan	1916	Industri
P - S	Ämål	1643	Säffle	1951	Industri
T	Örebro	1200-talet	Kumla	1942	Industri
W	Falun	1641	Borlänge	1944	Industri
X	Gävle	1300-talet	Sandviken	1943	Industri
BD	Luleå	1621	Boden	1919	Garnison och järnväg

Sammanställningen visar olika typer av syskonstäder. I flera fall har syskonstäder uppstått genom att nya, industriellt expansiva orter, t.ex. Trollhättan, Sandviken och Borlänge, vuxit upp i närheten av äldre städer. I andra fall är det statliga verksamheter som skapat parbildning, t.ex. järnvägsknuten Nässjö och garnisonsstaden Boden.

Det många gånger ensidiga näringsliv som präglat de nybildade, yngre städerna har medfört en funktionsuppdelning i förhållande till de äldre städerna. I de fall den yngre stadens näringsliv var baserat på industriell tillverkning, tenderade den äldre att bli mer specialiserad på offentlig verksamhet. Exempel på detta är Vänersborg – Trollhättan och Falun – Borlänge, där de äldre städernas verksamheter alltmer koncentrerades till sjukvård, administration och liknande.

På grund av syskonstädernas funktionsuppdelning stod de ofta i ett komplementärt förhållande till varandra. När den äldre staden expanderade och utvecklades ”positivt”, hade den yngre en tendens att stagnera – och omvänt. När konjunkturerna var svaga för industrin, stod den äldre staden som baserades på offentliga tjänster för stabiliteten. Under högkonjunkturer kunde den yngre industristaden skapa många nya arbetstillfällen. Eftersom pendelav-

ståndet inte var stort, kunde människor som bodde i den stagnerande staden arbeta i den för tillfället expanderande.

Olikheterna i syskonstädernas verksamheter och därmed deras ekonomi medförde att det även var skillnad i den sociala sammansättningen. Eftersom invandringen, åtminstone tidigare, var kopplad till behovet av arbetskraft, hade vanligen den yngre staden en stor andel invandrare. I Trollhättan steg exempelvis andelen invandrare från nästan 0 % år 1960 till 6,1 % år 1970. Särskilt SAAB attraherade många invandrare. En jämförelse med syskonstaden Vänersborg visar, att endast 2,1 % av befolkningen där utgjordes av invandrare 1970.¹¹³ Fortfarande 1990 var endast 4,5 % av invånarna i Vänersborg (ca 1 650 personer) födda utomlands, jämfört med 10,5 % i Trollhättan.

Det finns ingen enkel koppling mellan expansion och välstånd. I många fall kan en stagnerande stad erbjuda sina invånare lika goda eller till och med bättre livsvillkor än en expansiv. Orsakerna till detta är att levnadsomkostnaderna ofta är lägre i den stabila staden. Befolkningen i de äldre städerna har i genomsnitt sämre inkomster. Detta kan möjligen uppfattas som paradoxalt med tanke på det starka tjänstemannainslaget. Lönerna inom offentlig sektor har, särskilt under högkonjunktur, en tendens att halka efter lönerna inom industrin. En jämförelse mellan syskonstäderna Vänersborg och Trollhättan 1975–76 visar detta tydligt. Under de här åren var medelinkomsten för Vänersborgare lägre än för Trollhättebor.

Befolkningen i den äldre, stabila staden hade visserligen lägre genomsnittlig inkomst, men det säger emellertid inte så mycket om välståndet, eftersom detta beror på omkostnadernas storlek. Om tomt- och huspriser exempelvis är låga, medför det att levnadsomkostnaderna blir lägre och köpkraften större. Relativt stort välstånd och stabil, social sammansättning ger de äldre städerna vissa särdrag. Detta exemplifierades av journalisten Torsten Ehrenmark 1982:

” Idag är nästan 48 procent av Vänersborgs innevånare – nästan varannan vänersborgare – anställda i statens eller landstingets tjänst medan endast 22 procent arbetar inom industrin. Motsvarande siffror för riket i dess helhet är 30 procent i båda fallen. De offentliga tjänsterna i stan är alltså dubbelt så många som industrijobben och mer därtill. Sånt ger ett stabilt socialt underlag utan den oro som präglar ett övervägande industriellt samhälle i perioder av lågkonjunktur eller 'dåliga tider' som det heter mera direkt och mindre inlindat.”¹¹⁴

Att funktionsuppdelningen mellan syskonstäderna i vissa fall tycks förstärkas kan hypotetiskt förklaras utifrån lokalpolitiska orsaker. I städer med omfattande statlig verksamhet och starkt tjänstemannainflytande skapades och förstärktes under 1900-talet en lokalpolitisk miljö, där industriella etableringar

I Nohabs övergivna fabriksbyggnader i Trollhättan trängs numera nya verksamheter som kan bli morgondagens storföretag.
Foto Christer Ahlberger.

motverkades. De äldre städernas styresmän var många gånger kritiska till de sociala och ekonomiska konsekvenser större industrier förde med sig. Att arbetare skulle flytta in och i grunden förändra de politiska styrkeförhållandena var ett scenario som inte alltid attraherade ledarna i de äldre tjänstemannastäderna.

Expansion eller stagnation?

Följden av den medvetna eller omedvetna politiken blev, att en stor del av efterkrigstidens industriella etableringar lokaliserades till den yngre syskonstaden, samtidigt som offentliga verksamheter som sjukvård, utbildning etc. placerades i den äldre. Visserligen finns ingen direkt koppling mellan industrialisering och stadsomvandling, men mycket talar för att den förda politiken ligger bakom att äldre städer med vidhängande syskonstad ofta har en välbevarad stadskärna. Detta kan kanske förklara varför städer som Eksjö och Falun förskonades från förstörelse, medan städer utan industriella syskonstäder som Borås och Västerås drabbades av tämligen brutala ingrepp.

Det finns en sida av efterkrigstidens stadsbyggnad som kan vara värd att beakta. Ser man på flertalet tätorter är variationerna stora. I vissa kommuner var inte rivningshysterin lika intensiv som i de nämnda exemplen Borås och Västerås. I upprördheten över stadsförstörelsen som ägde rum under 1960-talet glömmer man ofta att det trots allt finns ett antal stadskärnor som är relativt förskonade från brutala ingrepp. För dessa orter som många gånger uppfattades som "efterblivna" är idag, när pendeln svängt, den bevarade stadsbilden en värdefull resurs. Varsamt moderniserade städer är betydelsefulla för den expanderande turistnäringen.

Vad ligger bakom de påtagliga variationerna i städernas utveckling och utseende? Det förefaller rimligt att precis som för syskonstäderna utgå från lokalpolitiken.¹¹⁵ Eftersom viktiga beslut fattades på kommunal nivå, bör således förklaringen till variationerna sökas i lokalpolitiska attityder och kulturer.¹¹⁶ Att kommunerna kan ha olika skäl för att dämpa en alltför våldsamt tillväxt känner alla kommunpolitiker till. Beroende på kommunens geografiska läge, näringsstruktur etc. kan orsakerna till en dämpad expansionslust variera. Det kan vara en mindre ort nära en storstad som riskerar att uppslukas av den större staden. Det kan vara en bruksort med en dominerande industri som inte vill ha konkurrens av nya dynamiska industrier. På en ort med stor offentlig sektor kan intresset för privata industrier vara svalt.

Det är inte lätt att få någon att uttala sig mot nya etableringar, men i det följande ges några exempel på motstånd mot expansion. Ett exempel är från Växjö vid seklets början. I samband med en diskussion om förläggandet av ett regemente och ett hotell i staden fanns en grupp motståndare som menade att nyetableringarna skulle inverka skadligt på sedligheten. Dessutom menade de, att en expansiv stad skapade "socialisthärdar". Denna "antimodernistiska"

I Vänersborg präglas stadsbilden fortfarande av byggnader för den offentliga sektorn. Residenset är en vacker byggnad som berövats sin tidigare funktion.
Foto Christer Ahlberger.

uppfattning bottnade antagligen i en rädsla för att förlora inflytande till näringslivets företrädare.¹¹⁷

Ett annat exempel är från Åmål vid 1950-talets början. I en artikel i *Industria* påpekar arkitekten Göran Lindahl att arbetskraftsbristen i staden hänger intimt samman med bostadsbristen. Myndigheternas bostadspolitik löper i spiralformiga tankebanor enligt Lindahl. Genom att sätta bostadskvoten lågt går giftermålsfrekvens och barnafödande ner. Nästa kvot sätts proportionellt här till med följden att familjebildningen hämmas ytterligare etc. med ett till sist förödande resultat för befolkningsutveckling och tillgång på arbetskraft.¹¹⁸

Ett tredje exempel där motiven till en försiktig och alternativ kommunalpolitik uttrycks pregnant är från kommunerna runt Kungsbackafjorden. Den

Alingsås är en av många städer som inte greps av rekordårens rivningshysteri. Av den anledningen är Alingsås en idyllisk trästad, där stadsbilden utgör en viktig resurs både ekonomiskt och kulturellt. Foto Christer Ahlberger.

10 december 1961 klagade man i en skrivelse på planerna att bygga ett raffinaderi i fjorden. Själva sakfrågan är i detta sammanhang av mindre vikt, men argumenten är intressanta. Man underströk att industrialisering medför generellt ökade kommunalskatter. De omfattande investeringarna som behövs i infrastrukturen täcks inte av ökade skatteinkomster från industrin, utan övriga skattebetalare drabbas hårdare än annars. Samhället kommer också att förändras. Detta leder till att många som bor i trakten kommer att söka sig därifrån med påföljd att fastighetsvärden sjunker. I slutet av skrivelsen framgår vad man var särskilt orolig för:

*” De industrialiserade landskommunerna är inte bara de fulaste och tristaste i detta land utan också de som har det största skattetrycket.”*¹¹⁹

I skrivelsen skisserades en alternativ utveckling. Istället för nersmutsande industrier borde kommunen ordna nya fritidsområden och skapa bättre villkor för turismen. Genom europeiskt samarbete skulle man försöka bygga upp ett turist- och rekreationscentrum av högsta internationella klass.

Att det från kommunalt håll många gånger inte fanns skäl att följa med i en ohejdad tillväxtpolitik skapade en kanske outtalad men ändå alternativ strategi. I själva verket tycks det på många orter ha funnits en stark drivkraft att välja en annan väg än underkastelse under efterkrigstidens industriella framtidsvisioner.

Charleson
Special Hand

ÖPPET

LADEN
SÖNDAG
TITANEN

Den slutna stadens
återkomst

MELLAN 1800 OCH 1970

GENOMGICK den svenska staden en fundamental förändring. Man kan urskilja två till synes motsägelsefulla utvecklingslinjer. Å ena sidan upplöstes staden alltmer i administrativ och arkitektonisk mening, och gränsen mellan stad och landsbygd suddades ut, och å andra sidan ökade skillnaden mellan stad och landsbygd i ekonomisk betydelse. Stadsbefolkningen arbetade inom industri, kommunikation och offentlig sektor, medan landsbygdsbefolkningen främst var sysselsatt inom jord- och skogsbruk. Landsbygden blev ”förbondeligad”, medan staden blev mer och mer stadslig. Differentieringen har drivits långt.

Mycket tyder på att dessa diametralt motsatta utvecklingslinjer hänger samman. Den tidiga, avgränsade staden överlevde i huvudsak genom att statliga och politiska funktioner lokaliserades dit. De flesta städer skulle sannolikt annars ha försvunnit i ett agrart hav. Den kamerala fiktionen om stadens roll för handel och hantverk legitimerade stadens existens som en från omgivningen avskild enhet. När städernas ekonomiska betydelse ökade under 1800-talets andra hälft, drogs på grund av starka liberala strömningar privilegierna in. Behovet att upprätthålla en fiktion med skillnad mellan stad och landsbygd försvann. Förenklat kan man säga, att städerna inte längre behövde skydd för sin existens, och att de gamla privilegierna lagt hämsko på utvecklingen.

Den svårkontrollerade stadstillväxten krävde vid 1800-talets slut ett nytänkande inom stadsplaneringen. Göteborgs stadsarkitekt Albert Lilienbergs stadsplaner innebar att stadens sönderfall kunde tyglas. Genom bland annat zonerings och funktionsuppdelning förebådade Lilienberg funktionalismens stadsbyggnadskonst. Under funktionalismen renodlades och ”teknifierades” Lilienbergs sätt att planera städer. Stadsbyggarna kom efterhand allt längre bort från de ursprungliga idéerna hos de tidiga funktionalisterna som i hög grad hade föreställningen, att bostadsbyggandets centrala mål var att motverka människors alienation. Städerna skulle ha mänskliga ansikten. Hos de senare funktionalisterna glömdes detta bort, och byggandet kom alltmer att handla om teknik och ekonomi.

När den svenska stadens upplösning i det närmaste var genomförd vid 1970-talets början, svängde pendeln. Politiker och en stor del av allmänheten hade med gillande eller åtminstone utan protester sett hur hela stadsdelar raderades ut, men så plötsligt väcktes en opinion. Politikerna började inta en avvaktande hållning till rivningar i innerstaden. Småstadsmiljön som tidigare ansågs vara

Stadsdelen Haga i Göteborg undkom beslutsfattarnas saneringsiver, och därmed räddades stadsdelen från att utraderas. Storskaligheten som dominerade fram till början av 1970-talet ersattes så småningom av det slutna, pittoreska idealet. Foto Christer Ahlberger.

ett hinder för utvecklingen började ses som en värdefull resurs. Istället för att riva läggs numera ner ett stort arbete på att restaurera äldre hus. För den växande turistnäringen har genuina och pittoreska stadsdelar blivit en stor tillgång på många sätt. Vid uppförande av nya byggnader läggs stor möda på att anpassa dem till äldre stadsbebyggelse och andra kulturvärden.

Det växer fram en ny balans i innerstäderna idag, där småbutiker och gågator är viktiga inslag. Samtidigt slåss de allt färre varuhusen för sin existens, eftersom konkurrensen från stormarknader i städernas utkanter blir allt hårdare.

Osäkerheten i vår tids stadsplanering erinrar på flera sätt om situationen vid sekelskiftet 1900. Intresset vändes då mot det slutna rummet, där idealet åter blev en sammansatt stad med integrerade funktioner. Man hämtade inspiration från det medeltida stadsbyggandet. Kampen mellan det slutna och öppna

är lika aktuell idag som för 100 år sedan. Sannolikt förstärks trenden mot det slutna idealet. Troligen avgränsas städerna från landsbygden, och centralorterna benämns åter städer.

Numera upplever det slutna medeltidsidealet en renässans inom stadsbyggnadskonsten. Vad beror det på? Naturligtvis är reaktionen mot det många gånger omänskliga, funktionalistiska stadsbyggandet en viktig faktor. Men det finns fler förklaringar. En kan vara att stadens funktion under senare decennier förändrats. Den postindustriella staden har många likheter med den förindustriella staden. Statliga funktioner har blivit allt viktigare för stadstillväxten. Sysselsättningen bestäms inte längre av närbelägna naturtillgångar utan av kreativitet och nytänkande. Motorn i ekonomin och tillväxtpotentialen för städerna skapar kunskapssamhället med högt förädlingsvärde.

När alienation, segregering och kriminalitet uppfattas som starka, upplösande krafter, ökar längtan efter täta och stabila relationer som den genuina och slutna idealstaden erbjuder. Visserligen kommer vi kanske aldrig att lyckas med att bygga den ideala staden, men vi kommer alltid att försöka, för drömmen om den är djupt förankrad i våra sinnen.

Referenser

■ A

Ahlberg, N. Industrialismens stad. Kulturvårderna som resurs i samhällsplaneringen. *Kulturmiljövård* 2-3, 1993.

Ahlberger, C. 1991. *Åmåls historia II, 1860-1970*.

Ahlberger, C. 1996. *Konsumtionsrevolutionen. I. Om det moderna konsumtionssamhällets framväxt 1750-1900*. Västsvensk kultur och samhällsutveckling. Rapport nr 5.

Ahlberger, C. 1997. Från handelsstad till kurort. *Bygden vid ridvägarna. Årtusenden kring Åsunden*.

Améen, L. 1976. *Domänstruktur i svenska städer*.

Améen, L. 1985. *Stadens gator och kvarter. Stadsmiljöns geografiska grunddrag*.

Andersson, H. Städer i Öst och Väst. Regional stadsutveckling under medeltiden. *Bebyggelsehistorisk tidskrift* 3, 1982.

Andersson, H.O. 1977. *Tätorternas bebyggelsestruktur och förändring. En översikt över Sverige och övriga Norden*.

Aronsson, P. 1999. Perspektiv på stationssamhällen i nordisk forskning. *Stationssamhällen. Nordiska*

perspektiv på landsbygdens modernisering. Red. Peter Aronsson och Lennart Johansson.

Asplund, H. 1980. *Farväl till funktionalismen*.

■ B

Bedoire, F. De tomma varuhusens problem. Bevarandeideologi till omprövning. *Kulturmiljövård* 2-3, 1993.

Berglund, B., Christensen, J. & Thavenius, J. 1990. *Liberalernas Jönköping. Stad i omvandling 1825-1875*.

Bergman, H. 1912. *Vi Bookar, Krokar och Rothar*.

Bjur, H. 1984. *Stadsplanering kring 1900. Med exempel från Göteborg och Albert Lilienbergs verksamhet*.

Bjur, H. 1988. *Vattenbyggnads-konst i Göteborg under 200 år*.

Björklund, J. 1990. Från stations-samhälle till garnisonsstad. *Boden. Fästningen, Garnisonen, Samhället*. Red. Bror Oscar Nyström och Sven Skeppstedt.

Byggnadsstadga 1874. Kungl. Maj:ts nådiga byggnadsstadga för rikets städer; gifven i Stockholms slott den 8 maj 1874.

- **C**
 Castells, M. 1977. *The Urban Question. A Marxist Approach.*
 Christaller, W. 1933. *Die zentralen Orte in Süddeutschland.*
 Cornell, E. 1977. *Bygge av stad och land.*
 Cornell, E. 1984. *Rinningsraseriets rötter.*
- **D**
 Dahlgren, H.M. 1939. *Ian Magnus Dahlgren.*
 de Geer, S. *Storstäderna vid Östersjön. Ymer 1912.*
 Dialekt och ortnamnsarkivet i Göteborg (IFGH).
- **E**
 Edvinsson, S. 1992. *Den osunda staden. Sociala skillnader i dödlighet i 1800-talets Sundsvall.*
 Eriksson, E. 1994. *Den moderna stadens födelse. Svensk arkitektur 1890-1920.*
- **F**
 Fellenius, W. 1912. *Hamnväsendets utveckling under den senaste 50-årsperioden. Minnesskrift utg. av Svenska stadsförbundets tidskrift. Till 50-årsdagen av förordningen om kommunstyrelse i stad utfärdad den 21 mars 1862.*
 Flinck, M. 1994. *Tusen år i trädgården. Från sörmländska herrgårdar och bakgårdar.*
 Frödin, J. *Staden som geografisk företeelse. Ymer 1946.*
- **G**
 Gadd, C.-J. 1991. *Självhushåll eller arbetsdelning? Svenskt lant- och stadshantverk ca 1400-1860.*
 Gullberg, E. & Améen, L. 1971. *Jönköpings stadshistoria, del III.*
- **H**
 Halmstads historia, del III. *Tiden 1850-1973. 1987*
 Red. Sven A. Nilsson.
 Hanssen, B. 1977. *Österlen. Allmoge, köpstadsfolk & kultursammanhang vid slutet av 1700-talet i sydöstra Skåne.*
 Hasselberg, G. 1944. *Vänersborgs historia II. Tiden 1834-1944.*
 Heckscher, E. 1949. *Sveriges ekonomiska historia från Gustav Vasa.*
 Herlitz, N. 1924. *Svensk stadsförvaltning på 1830-talet. Historisk statistik för Sverige. Del 1, Befolkning. 1969.*
Historisk statistisk årsbok.
- **J**
 Johannesson, G. 1978. *Från köpstad till storkommun.*
 Johansson, H. 1987. *Trollhättan. Samhälle i expansion.*
 Johansson, I. 1974. *Den stadslösa storstaden. Förortsbildning och bebyggelseomvandling kring Stockholm 1870-1970.*

■ K

Klarqvist, B. 1999. Århundradets mål. Funktionalismens upplösning. Dagens planerare versus 20:e århundradets dominerande doktrin. *Det nya stadslandskapet, texter om kultur, arkitektur och planering*. Red. Ola Wetterberg.

Kommunarkivet i Kungälv.

Krantz, K.J. 1988. Växjö, Jönköping och Eksjö inför bygderegementenas kaserner.

von Krusenstjerna, A. 1982. *Tony växer upp*.

■ L

Lagergrén, A. 1912. Några anteckningar om vatten-, gas- och elektricitetsverkens samt de elektriska spårvägarnas utveckling i våra samhällen. *Minnesskrift utg. av Svenska stadsförbundets tidskrift. Till 50-årsdagen av förordningen om kommunstyrelse i stad utfärdad den 21 mars 1862*.

Landsarkivet i Göteborg (GLA).

Larsson, Y. 1912. *Inkorporeringsproblemet. Stadsområdets förändringar med särskild hänsyn till svensk förvaltningspraxis*.

Larsson, Y. 1912. Stadsområdets tillväxt. Några synpunkter. *Minnesskrift utg. av Svenska stadsförbundets tidskrift. Till 50-årsdagen av förordningen om kommunstyrelse i stad utfärdad den 21 mars 1862*.

Lilienberg, A. 1912. Svenska stadsanläggningskonsten under de senaste 50 åren. *Minnesskrift utg.*

av Svenska stadsförbundets tidskrift. Till 50-årsdagen av förordningen om kommunstyrelse i stad utfärdad den 21 mars 1862.

Lilja, A. 1996. *Föreställningar om den ideala uppteckningen. En studie av idé och praktik vid traditionssamlade arkiv – ett exempel från Uppsala*. Skrifter utgivna genom Dialekt- och folkminnesarkivet i Uppsala, ser. B:22.

Liljewall, B. 1994. *Vänersborgs historia III. Småstaden som blev storkommun, drag i 1900-talets utveckling*.

Lindahl, G. *Åmål i verkligheten. Industria 1951*.

Linden, G. 1912. Stadsbildens utveckling. *Minnesskrift utg. av Svenska stadsförbundets tidskrift. Till 50-årsdagen av förordningen om kommunstyrelse i stad utfärdad den 21 mars 1862*.

Lindman, G. Förändringar inom utrymmesstandarderna i svensk stadsbebyggelse. *Plan 6:63, 1963*.

Lunander, E. 1988. *Borgaren blir företagare. Studier kring ekonomiska, sociala och politiska förhållanden i förändringens Örebro under 1800-talet*.

Löfgren, O. 1988. Ett ämne väljer väg. *Folkliksarkivet i Lund 1914–1988*. Red. Nils-Arvid Bringeus.

■ M

Mörner, G. 1997. *Ljus och luft. Herman Ygberg – stadsingenjör och stadsplanerare 1844–1917*.

- **N**
 Nilsson, L. 1989. *Den urbana transitionen. Tätorterna i svensk samhällsomvandling 1800–1980*.
- Nilsson, L. 1990. *Den urbana frågan. Svensk stadshistoria i retrospektivt och internationellt ljus*.
- Nilsson, L. 1992. *Historisk tätortsstatistik. Del 1: Folkmängden i administrativa tätorter 1800–1970*.
- Nilsson, L. 1992. *I kvastarnas stad. Två studier i Kalmarområdets 1900-tals historia*.
- **O**
 Olsson, K. 1996. *Göteborgs historia. Näringsliv och samhällsutveckling. Från industristad till tjänstestad 1920–1995*.
- **P**
 Paulsson, G. *Arkitektur och politik. Arkitektur och samhälle. Spectrum 1932*.
- Paulsson, G. 1950. *Svensk stad. Liv och stil i svenska städer under 1800-talet. Del I–III*.
- Persson, C. 1993. *Stockholms klädesmanufaktur 1816–1846*.
- **R**
 Rådberg, J. 1988. *Doktrin och täthet i svenskt stadsbyggande 1875–1975*.
- **S**
 Schönbeck, B. 1981. *En ny Svensk stad? Reflektioner med utgångspunkt från Helsingborg. Perspektiv på Svensk stad. Staden som forskningsobjekt 1950–1980*.
- Skarin Frykman, B. 1993. *Larsmässemaknaden. En folklig karneval i 1800-talets Göteborg*.
- SOS. *Regionala levnadsnivåvariationer 1975–76. Del 2. Kommuntabeller*.
- Stadin, K. 1979. *Småstäder, småborgare och stora samhällsförändringar. Borgarnas sociala struktur i Arboga, Enköping och Västervik under perioden efter 1680. Statistisk tidskrift*.
- Städer i utveckling. Tolv studier kring stadsförändringar tillägnade Ingrid Hammarström. 1984. Red. Thomas Hall*.
- Sundin, J. 1992. *För Gud, Staten och Folket. Brott och rättskipning i Sverige 1600–1840*.
- Söderberg, J., Jonsson, U. & Persson, C. 1991. *A stagnating metropolis: the economy and demography of Stockholm, 1750–1850*.
- **T**
 Thorslund, L. 1995. *Humanism mot rationalism. Mora 1890–1970: Om två förhållningssätt och deras betydelse i småstadens planeringshistoria*.
- Tingsten, K. 1912. *Stadsrenhållningens utveckling i Sverige. Allmänna synpunkter och förhållanden i äldre tider. Minnesskrift utg. av Svenska stadsförbundets tidskrift. Till 50-årsdagen av förordningen om kommunstyrelse i stad utfärdad den 21 mars 1862*.

Tropp, B. 1999. *Att sätta spaden i jorden. Kommunalpolitiskt handlingsutrymme 1945–1985.*

■ U

Utterström, G. 1957. *Jordbrukets arbetare. Levnadsvillkor och arbetsliv på landsbygden från frihetstiden till mitten av 1800-talet. I–II.*

■ VW

Veblen, T. 1926. *Den arbetsfria klassen. Ekonomiska studier.*

Werne, F. 1987. *Den osynliga arkitekturen.*

Wichman, K. 1957. *Från Karl Johanstidens Norrköping.* Publikationsserie berörande Norrköpings och Norrköpingstraktens kulturhistoria.

Wikström, E. 1993. Industriorternas bebyggelsehistoria under 1900-talet. *Den svenska industri-staden och industriorten. Föredrag hållna vid en lokalhistorisk konferens i Göteborg den 3 december 1992.* Meddelanden utgivna av Svenska kommunförbundet genom Stads- och kommunhistoriska Institutet.

Wirth, L. *Urbanism as a Way of Life. American Journal of Sociology, 1938.*

■ Y

Ystad under 1900-talet. Ystads historia del IV. 1914–1971. 1987. Red. Bengt Jacobsson.

■ Ö

Öhngren, B. 1981. *Stad och omland i ett social-demografiskt perspektiv. Bakgrundsteckning. I: By og bygd. Stad og omland. Nordisk lokalhistorie – seminarierapport nr 3.* Red. Rolf Fladby och Harald Winge. Norsk lokalhistoriskt institutt.

Öhngren, B. 1987. *Halmstad i ett stad- och omlandsperspektiv. Halmstads historia, del III.*

Noter

- ¹ Se t.ex. Johansson 1974, Cornell 1977 och Bjur 1984.
- ² Se t.ex. Hanssen 1977.
- ³ Det finns visserligen en omfattande debatt om stadsupplösningen bland arkitekturforskare. Emellertid handlar den i hög grad om definitionsfrågor, dvs. om vilka förändringar som skall respektive inte skall klassas som stadsupplösning. Se t.ex. Klarqvist 1999.
- ⁴ Cornell 1977, s. 146.
- ⁵ Begreppet "kulturen av stad och land" tycks syfta dels på en allmänhistorisk utveckling och dels på specifika och påtagliga stadsbyggnadsfrågor. Det gör att begreppet har en tendens att bli något oklart, eftersom det ges en så vid definition. Se t.ex. Cornell 1977, s. 80 ff.
- ⁶ Cornell 1977, s. 82–83.
- ⁷ Cornell 1984, s. 109–110.
- ⁸ Formuleringen hämtad från Klarqvist 1999, s. 196. Idén erinrar om den marxistiskt influerade sociologen Manuel Castells kritik av föreställningen om en specifik, urban sociologi. Enligt Castells är det meningslöst att använda sig av generella teorier enbart på staden. (Se Castells 1977.)
- ⁹ Bjur 1984, s. 35.
- ¹⁰ Christaller 1933.
- ¹¹ Perspektivet finns särskilt hos historikern Bo Öhngren. Se t.ex. Öhngren 1987, där Halmstads omland studeras. Se även Öhngren 1981.
- ¹² Nilsson 1989.
- ¹³ Nilsson 1989, s. 22 ff.
- ¹⁴ Utterström 1957.
- ¹⁵ Detta gäller i själva verket intill 1930-talet, då hälften av landets industriarbetare fortfarande bodde på landsbygden.
- ¹⁶ Stadin 1979, s. 61.
- ¹⁷ Frödin 1946, s. 170.
- ¹⁸ Gadd 1991, s. 295. Se också Frödin 1946.
- ¹⁹ Hanssen 1977, s. 383 ff.
- ²⁰ Gadd 1991, s. 21.
- ²¹ Nilsson 1989, s. 313.
- ²² Nilsson 1989.
- ²³ Larsson 1912, s. 5.
- ²⁴ Andelen industriarbetare av befolkningen på landsbygden ökade från 36 % 1870 till över 60 % under åren kring sekelskiftet 1900. Först en bit in på 1930-talet har städerna lika stor andel industriarbetare som landsbygden. Se Bjur 1984, s. 35, och Nilsson 1989, s. 205 ff. Om sambandet mellan industrialisering och urbanisering se Aronsson 1999, s. 31 ff.
- ²⁵ Lunander 1988, s. 15.
- ²⁶ Lunander 1988.
- ²⁷ Ahlberger 1991.
- ²⁸ Göteborg är inte medräknat.
- ²⁹ Stockholm är inte medräknat.
- ³⁰ Andersson 1983.
- ³¹ Gadd 1991, s. 156.
- ³² Gadd 1991, s. 344.
- ³³ Andersson 1983.

- ³⁴ Ahlberger 1988.
- ³⁵ I vissa delar av Väst var den formella urbaniseringsgraden länge förbluffande låg. Fortfarande 1930 bodde till exempel endast 6,5 % av invånarna i Kronobergs län i länets enda stad Växjö. Se Aronsson 1999, s. 21.
- ³⁶ Nilsson 1992, s. 33.
- ³⁷ Nilsson 1989, s. 317.
- ³⁸ Dessa var eller blev industristäder under perioden. Se Nilsson 1989, s. 169–170.
- ³⁹ Heckscher 1949, s. 88.
Se även Nilsson 1989.
- ⁴⁰ Nilsson 1989, s. 163 f.
- ⁴¹ Wichman 1957, s. 55.
- ⁴² Ahlberger 1997.
- ⁴³ Wichman 1957, s. 55.
- ⁴⁴ Persson 1993, s. 147.
- ⁴⁵ Améen 1985.
- ⁴⁶ Gadd 1991, s. 295-296.
- ⁴⁷ Johannesson 1978, s. 75.
- ⁴⁸ Ahlberger 1991, s. 50.
- ⁴⁹ Dahlgren 1939, s. 39.
- ⁵⁰ Flinck 1994, s. 213.
- ⁵¹ Flinck 1994, s. 213.
- ⁵² Ahlberger 1991, s. 52. Pigmarknader, se Skarin Frykman 1993.
- ⁵³ Johannesson 1978, s. 55.
- ⁵⁴ Gullberg m.fl. 1971.
- ⁵⁵ Sundin 1992, s. 459 f.
- ⁵⁶ Ahlberger 1991, s. 67-68.
- ⁵⁷ Johannesson 1978, s. 73.
- ⁵⁸ Tingsten 1912, s. 148.
- ⁵⁹ Tingsten 1912, s. 154.
- ⁶⁰ Stadens styrelsemän var också nästan uteslutande borgare i staden med egna gårdar.
- ⁶¹ Tingsten 1912, s. 143.
- ⁶² Tingsten 1912, s. 143.
- ⁶³ Tabellverket, tab. III, Ulricehamn, Åmål och Alingsås. GLA.
- ⁶⁴ Berglund m.fl. 1990, s. 39.
- ⁶⁵ Berglund m.fl. 1990, s. 43.
- ⁶⁶ Berglund m.fl. 1990, s. 153 f.
- ⁶⁷ Larsson 1912, s. 58-59. Uträknat från tabell 1. Om utglesningen, i meningen areal per invånare, åren efter sekelskiftet 1900, se Lindman 1963, s. 223.
- ⁶⁸ Nilsson 1992.
- ⁶⁹ Se t.ex. Ahlberger 1996.
- ⁷⁰ Det förekom även att andra yrken kunde ges burskap.
- ⁷¹ Johannesson 1978, s. 120 ff.
- ⁷² Widell 1912, s. 442.
- ⁷³ Ahlberger 1991, s. 116–117.
- ⁷⁴ Städer i utveckling. ... 1984, s. 134.
- ⁷⁵ Tingsten 1912, s. 157–158.
- ⁷⁶ BS 1874, kap. 2, § 12.
- ⁷⁷ BS 1874, kap. 2, § 12.
- ⁷⁸ Cornell 1977.
- ⁷⁹ Mörner 1997, s. 60–61.
- ⁸⁰ Rådberg 1988, s. 250 f.
- ⁸¹ Eriksson 1994, s. 235 ff.
- ⁸² Bergman 1912.
- ⁸³ Eriksson 1994, s. 67.
- ⁸⁴ Eriksson 1994, s. 68–69.
- ⁸⁵ Eriksson 1994, s. 69.
- ⁸⁶ Krantz 1988.
- ⁸⁷ Björklund 1990, s. 401–402.
- ⁸⁸ Eriksson 1994, s. 192.
- ⁸⁹ IFGH 4470.
- ⁹⁰ Rådberg 1988, s. 156.
- ⁹¹ Rådberg 1988, s. 157.

- ⁹² von Krusenstjerna 1982.
- ⁹³ Lagergréen 1912, s. 282.
- ⁹⁴ Mörner 1997, s. 120–121.
- ⁹⁵ Mörner 1997, s. 124.
- ⁹⁶ Eriksson 1994, s. 273 ff.
- ⁹⁷ Eriksson 1994, s. 282 ff.
- ⁹⁸ Bjur 1984, s. 6.
- ⁹⁹ Bjur 1984, s. 14 ff.,
och Eriksson 1990, s. 290.
- ¹⁰⁰ Lilienberg 1912, s. 61 ff.
- ¹⁰¹ Bjur 1984, s. 10.
- ¹⁰² de Geer 1912, s. 45.
- ¹⁰³ Johannesson 1978, s. 123.
- ¹⁰⁴ Nilsson 1990, s. 57–58.
- ¹⁰⁵ Nilsson 1989, s. 97.
- ¹⁰⁶ Wikström 1993, s. 20.
- ¹⁰⁷ Bjur 1984.
- ¹⁰⁸ Wikström 1993, s. 73.
- ¹⁰⁹ Paulsson 1932, s. 15–16.
- ¹¹⁰ Asplund 1980.
- ¹¹¹ Asplund 1980, s. 13–14.
- ¹¹² Nyström 1994, s. 20–22.
- ¹¹³ Johansson 1987.
- ¹¹⁴ Vänersborgaren nr 1, 1982.
- ¹¹⁵ Tropp 1999.
- ¹¹⁶ Se bl.a. Thorslund 1995.
- ¹¹⁷ Krantz 1988, s. 153.
- ¹¹⁸ Lindahl 1951.
- ¹¹⁹ Skrivelse från Åsa – Ölmanäs vatten-
vårdsdelegation. Göteborg den 10 dec.
1961. Kungsbacka kommunarkiv.

Bilaga

Tabell 1. **Antal invånare i städer, köpingar, municipalsamhällen och icke-administrativa tätorter samt på landsbygd 1800-1965** (närmaste tusental).

År	Städer	Köpingar	Municipalsamhällen och icke-adm. tätorter	Landsbygd
1800	230	–	–	2 118
1810	225	–	–	2 172
1820	254	–	–	2 331
1830	281	–	–	2 607
1840	304	–	–	2 835
1850	352	3	20	3 108
1860	435	4	40	3 381
1870	540	9	92	3 526
1880	690	15	172	3 688
1890	900	15	252	3 618
1900	1 104	25	324	3 683
1910	1 368	66	431	3 658
1920	1 745	71	854	3 234
1930	1 996	96	876	3 164
1940	2 381	125	1 068	2 790
1950	3 294	344	1 143	2 262
1960	3 865	529	1 060	2 044
1965	4 176	601		

Anm. Städer ur Historisk statistik, köpingar ur Nilsson 1989. Municipalsamhällen och icke-administrativa tätorter från a) uppskattning av O. Jonasson av dessa orter 1865, återgiven i Nilsson 1992, b) sammanställningar för 1900, 1910 av E. Arosenius i Statistisk tidskrift 1903, 1911 och c) folkräkningar 1920–1965. Åren 1870–1890 har interpolerats ur a) och b), varvid antagits att folkräkningen fördelat sig med lika många personer varje år 1860–1890.

Landsbygd ur Historisk statistik, uppgifterna för "land" minus de beräknade siffrorna för köpingar, municipalsamhällen och icke-administrativa tätorter.

Troligen underskattar tabellen municipalsamhällen och icke-administrativa tätorter t.o.m. 1910, vilket medför att landsbygden överskattas. Sannolikt är nergången i landsbygdsbefolkningen snabbare efter 1880 än vad tabellen visar. Med dessa reservationer tyder tabellen på att landsbygdens avfolkning börjar ca 1880, något som också talrika icke-systematiska observationer av rena landsbygdssocknar talar för.

Tabell 2. **Andel stadsinvånare i olika regioner 1800.**

Region	%
Öst (exkl. Sthlm)	7,6
Väst (exkl. Gbg)	3,8
Bergslagen	4,4
Syd	11,1
Nord	5,8
Sverige (exkl. Sthlm)	6,3

Källa: Historisk statistik, I.

Tabell 3. **Andel stadsinvånare i olika regioner 1850.**

Region	%
Öst (exkl. Sthlm)	9,6
Väst (exkl. Gbg)	4,7
Bergslagen	4,1
Syd	13,5
Nord	6,0
Sverige (exkl. Sthlm)	7,6

Källa: Historisk statistik, I.

Tabell 4. **Andel stadsinvånare i olika regioner 1920.**

Region	%
Öst (exkl. Sthlm)	26,6
Väst (exkl. Gbg)	18,3
Bergslagen	15,5
Syd	48,0
Nord	13,3
Sverige (exkl. Sthlm)	24,2

Källa: Historisk statistik, I.

Tabell 5. **Andel stadsinvånare i olika regioner 1965.**

Region	%
Öst (exkl. Sthlm)	52,8
Väst (exkl. Gbg)	38,2
Bergslagen	42,7
Syd	69,0
Nord	36,8
Sverige (exkl. Sthlm)	48,6

Källa: Historisk statistik, I.

den svenska staden – vinnare & förlorare

Vid 1800-talets början hade staden kvar alla traditionella drag. Den var avgränsad och enhetlig. Skiljelinjen mellan stad och landsbygd var skarp. Numera är gränsen mellan stad och landsbygd diffus och fram har växt ett kulturlandskap, där stad och landsbygd smälter samman. Det finns inga städer i traditionell mening längre.

Boken behandlar vinnare och förlorare i denna omvandlingsprocess. Vinnare kan bli förlorare och förlorare kan bli vinnare på grund av samhällseliga förändringar.

Bokens författare Christer Ahlberger är docent i historia vid Göteborgs universitet.